

HET SUBCULTUREEL DECOR VAN DE LEVENSVERRHALEN VAN EEN AANTAL VLAAMSE LESBIENNES (1)

Hildegarde Van Hove

1. SITUERING

Dit artikel handelt over de vorming van zelfbeelden bij Vlaamse lesbiennes en de rol die de lesbische subcultuur daarin speelt. Het concrete proces van betekenisgeving wordt bestudeerd. Deze probleemstelling is gerezen in de loop van een kwalitatief onderzoek waar de fases van dataverzameling en -analyse niet strikt gescheiden werden, maar gelijktijdig verliepen. Er werd vastgesteld dat er opvallend weinig overeenkomst bestond tussen de zelfbeelden van de verschillende respondenten, hoewel ieder verhaal afzonderlijk wel mooi in elkaar zat en het proces van betekenisgeving ten dele te reconstrueren was. Die vaststelling nodigde uit om het specifieke in elke verhaal te bekijken en deed de vraag rijzen of er in wetenschappelijk onderzoek naar identiteitsvorming bij homoseksuelen niet vaak te sterk abstractie wordt gemaakt van de concrete betekenisgeving. Regelmatig wordt er immers geschetst hoe een homoseksuele identiteit doorheen verschillende fases tot stand zou komen, of worden er bepaalde identiteitstypes beschreven (Ponse, 1978; Schreurs, 1986; Kitzinger, 1987; Jenness, 1992). De lesbische subcultuur zou hier een belangrijke rol in spelen. De specifieke vraag naar de impact van de lesbische subcultuur kan verder ook begrepen worden in relatie tot de stelling dat de subculturele ideeën bij wijze van spreken een 'tegengif' zouden vormen tegen de negatieve betekenissen die er in de dominante cultuur aan lesbiennes worden gekoppeld (Schreurs, 1986: 19-21; 63-64; Jennes, 1992: 67; 72-73). Zonder aan de manier waarop een lesbienne zich verhoudt tot de subcultuur bepaalde persoonlijkheidstypes of ontwikkelingsfases te koppelen wordt er gekeken naar de concrete (her-)interpretaties van de subculturele ideeën.

Er zal eerst worden ingegaan op de concepten zelfbeeld, lesbiennes, achtergrond van een zelfbeeld, en lesbische subcultuur, zonder evenwel volledig abstractie te maken van het concrete onderzoek. Vervolgens wordt de onderzoeksmethode toegelicht. Aan de hand van concrete levensverhalen wordt er dan ingegaan op het proces van betekenisgeving en de mate waarin de subcultuur hier een rol in speelt. Tenslotte worden in het besluit de verschillende conclusies in verband met dit proces van betekenisgeving samengebracht.

1.1. Zelfbeelden van Vlaamse lesbiennes

De term zelfbeeld wordt hier gehanteerd in de betekenis van het 'beeld' dat iemand van zichzelf heeft. Het gaat dan om het al dan niet geëxpliciteerde, veronderstelde 'ik', dat als een min of meer constante in verschillende (uiteenlopende) ervaringen aanwezig zou zijn (2). Een zelfbeeld hangt echter niet in het luchtledige. Het is een kwestie van betekenisgeving, met andere woorden van het actief hernemen van bepaalde betekenselementen in een gegeven situatie (Vancoillie, 1993: 133). In die zin is een zelfbeeld voortdurend 'in beweging' is; het wordt doorheen nieuwe ervaringen telkens gheredefinieerd (cf. Fischer, 1978, aangehaald door Kohli, 1981: 65).

Een interview kan dan beschouwd worden als een specifieke situatie waarin het de bedoeling is dat het zelfbeeld verwoord wordt. De verwoording van een zelfbeeld op een bepaald moment draagt echter de sporen van de situatie van dat moment. Het verhaal van een respondente is bijgevolg ingekleurd door de interviewsituatie. Het verwijst echter ook naar vroegere verwoordingen. Het gaat immers om een hernemen van een verhaal, met nieuwe klemtonen en eventueel nieuwe elementen. In die zin verwijst het zelfbeeld zoals het verwoord wordt in een interview ook naar de betekenisgeving doorheen vroegere interacties en reflecties. Daarmee is nog niet gezegd dat iedereen een expliciet zelfbeeld zou hebben. De veronderstelling van een 'ik' wordt in het dagelijkse leven wel gehanteerd, maar niet vaak verwoord. Het zou dus verkeerd zijn om reflectie zonder mee te veronderstellen. Nochtans zullen lesbische vrouwen over het algemeen gemakkelijker reflectief bezig zijn dan anderen, juist omdat zij op dat punt vaker geconfronteerd worden met vragen. Wie 'afwijkt', moet zich immers verantwoorden, wie zich conformeert niet. De graad van reflectie hangt verder ook samen met de mate waarin het lesbisch zijn voor iemand een centraal thema vormt. Over het algemeen verloopt een interview vlotter, naarmate de respondente zelf meer nadenkt over haar lesbisch-zijn. Het is echter geen voorwaarde voor een vlot interview.

Het zelfbeeld komt hier overigens niet in zijn geheel ter sprake. De thema's die besproken worden, houden verband met het lesbisch zijn. De vertelde verhalen kunnen dan beschouwd worden als gethematiseerde levensverhalen. Dat zijn 'gedeeltelijke' levensverhalen die over bepaalde periodes of bepaalde aspecten van het leven handelen (Bertaux, 1981: 8). De thema's die aan bod komen, worden idealiter door de respondente zelf gerelateerd aan haar lesbisch zijn. Anders gaat het niet om een 'zelf-beeld', maar om een constructie van de onderzoekster die haar verwachtingen projecteert. In die zin is het te verkiezen dat de respondente het gesprek domineert (Bertaux, 1981: 39). Nochtans is het wellicht onvermijdelijk dat de topics die ter sprake komen in een concrete interviewsituatie ten dele door de interviewer worden aangebracht (Bertaux, 1981: 39; cf. Angrosino, 1989: 1-4) (cf. infra).

Een 'objectieve' definitie van lesbienne wordt hier niet gegeven. Daar bestaat overigens een hele discussie over (Van Hove, 1992: 30). Soms wordt er beklemtoond dat het seksuele aspect niet centraal staat en wordt een emotionele voorkeur voor vrouwen als criterium vooropgesteld (Lewis, 1982: 26-27). In andere definities wordt een vrouw daarentegen pas lesbisch genoemd, wanneer ze ook regelmatig seksuele

contacten heeft met vrouwen, en/of wanneer ze een vaste relatie heeft met een vrouw. Er worden nog andere criteria gehanteerd om 'echte' lesbiennes van 'minder echte' te onderscheiden. Categorieën die dan vaak worden uitgesloten, zijn vrouwen die zich niet exclusief tot vrouwen aangetrokken voelen, of bisexuele vrouwen; vrouwen die in een bepaalde levensfase zitten, zoals de menopauze of de puberteit; vrouwen die door omstandigheden geen mannelijke partner kunnen hebben, zoals gedetineerden; en vrouwen die zich lesbisch noemen omwille van hun radicaal feministische overtuigingen (Kitzinger, 1987: 67-68). In het onderzoek waar dit artikel op gebaseerd is, werd er uitgegaan van subjectieve definities. Vrouwen die 'objectief' gezien een lesbische levensstijl hebben, maar zichzelf niet zo benoemen, zijn dus niet in dit onderzoek opgenomen (Van Hove, 1992: 31). Het gaat enkel over vrouwen die zichzelf lesbisch noemen, en dit ongeacht hun concrete levenswijze. Op die manier maakt het lesbisch zijn altijd deel uit van het zelfbeeld van de respondenten.

1.2. De 'achtergrond' van zelfbeelden

Dit artikel handelt echter niet over zelfbeelden op zich, maar over de 'achtergrond' ervan, met andere woorden over de context waarbinnen de betekenisgeving tot stand is gekomen (3). Zelfbeelden krijgen immers geen vorm in een sociaal vacuüm; dat gebeurt in een bepaalde sociale en culturele context. Wanneer mensen in eenzelfde sociale en culturele context leven, zullen er overeenkomsten ontstaan in hun verhalen. Omgekeerd is het dan mogelijk om op basis van persoonlijke verhalen een zicht te krijgen op een (deel van de) samenleving en haar geschiedenis (Thomas en Znaniecki, s.d.: 1832; Faraday en Plummer, 1979: 780; Gagnon, 1981: 57-58). Zo bevat het verhaal dat een vrouw vertelt over haar lesbisch-zijn talloze verwijzingen naar de sociale context(en) waarin ze geleefd heeft en nog leeft. Elk persoonlijk verhaal geeft immers aanduidingen van de manier waarop het tot stand is gekomen (cf. Faraday en Plummer, 1979: 779-780). Het bevat een aantal (sub-)culturele elementen die als verklaringen worden ingeroepen en er wordt verwezen naar bepaalde interacties die een belangrijke rol zouden hebben gespeeld in het proces van betekenisgeving. Zo wordt het mogelijk om op basis van het verhaal zelf de context van de betekenisgeving gedeeltelijk na te gaan.

Het is noodzakelijk de term lesbische subcultuur te verduidelijken, vooreerst er kan worden ingegaan op de vraag in hoever en op welke wijze ze deel uitmaakt van de achtergrond van een zelfbeeld. De lesbische subcultuur wordt hier afgebakend als het specifieke gedachtegoed dat leeft binnen 'het milieu' en dat terug te vinden is in tijdschriften en literatuur in verband met lesbianisme (4). Er bestaat een gedeeltelijke overlapping met de homo-subcultuur en een verwantschap met het feminisme (5). Het 'milieu' verwijst naar de gelegenheden waar lesbiennes elkaar als lesbiennes ontmoeten. Bij deze contactmogelijkheden kunnen ruwweg de gemengde emancipatiebeweging (van homoseksuelen en lesbiennes samen), het lesbisch-feministische circuit en de uitgaans- en ontspanningswereld van elkaar onderscheiden worden. De scheidingslijnen zijn echter niet strikt. Er bestaan hier trouwens verschillen tussen verschillende Vlaamse steden. Bovendien is het in principe mogelijk om met het gedachtegoed kennis te maken, zonder contact te hebben met andere lesbiennes, door

erover te lezen. Tijdschriften kunnen natuurlijk door een organisatie worden uitgegeven. Dan bestaat er nog een vrij directe band met het milieu. Voor de literatuur is dat niet meer zo (6). Die is overigens vaak niet eens Vlaams. Zowel romans als wetenschappelijke werken en vulgarisaties daarvan, zijn meestal vertalingen of Nederlandse werken. Er zijn ook veel engelstalige werken op de markt, die weliswaar slechts voor een beperkt publiek toegankelijk zijn. De 'Vlaamse' lesbische subcultuur eindigt dus niet aan de grenzen. De subcultuur heeft trouwens tot op zekere hoogte een internationaal karakter (Plummer, 1992: 15-18). Dat wil echter niet zeggen dat de subcultuur een cultureel homogeen gegeven zou zijn en dat er geen uiteenlopende meningen zouden bestaan. Het is echter niet het opzet van dit artikel om de subcultuur in al haar facetten te belichten.

Tenslotte moet nog worden opgemerkt dat wetenschappelijk werken over homosexualiteit terecht tot de subcultuur worden gerekend. Onderzoekers zijn immers vaak zelf homosexueel (Kitzinger, 1987: 179). De uitgangspunten van onderzoek evolueren dan niet alleen mee met de dominante opvattingen over homosexualiteit buiten de subcultuur, maar ook (en hoe langer hoe meer) met de evoluties binnen de subcultuur (cf. Duyves, 1985). De resultaten van wetenschappelijk onderzoek gaan omgekeerd ook deel uitmaken van de subcultuur. Ze worden immers gelezen als bron van informatie over homosexualiteit. In bepaalde delen van het milieu wordt reflectie nog extra gestimuleerd (Ponse, 1978). Er ontstaat hier dan een zekere circulariteit, waarin wetenschappelijke werken over homosexualiteit (opnieuw) creëren wat ze onderzoeken. De resultaten worden (nog meer) waar. Tegelijkertijd worden wetenschappers geconfronteerd met sociale wenselijkheid. Ze worden onder druk gezet om hun resultaten te doen overeenstemmen met de gangbare opvattingen in de subcultuur, juist omwille van de impact van wat ze schrijven (Kitzinger, 1987; Plummer, 1992: 1; 12).

1.3. De achtergrond van de data

Vooraleer er kan worden ingegaan op de vorming van zelfbeelden, moet het onderzoek dat de basis vormde voor dit artikel, worden toegelicht. De data die hier worden gebruikt, komen uit een onderzoek naar de 'self-presentation' van lesbiennes in Vlaanderen (7). Daarin werd nagegaan onder welke omstandigheden een vrouw die zichzelf lesbisch noemt, zich ook ten opzichte van anderen zo definieert. Een belangrijke vraag daarbij was welke invloed het zelfbeeld op deze 'self-presentation' had. Het lijkt immers voor de hand te liggen dat in een 'self-presentation', nl. wat iemand over zichzelf aan anderen laat uitschijnen (Goffman, 1987 (1959): 9; 13-14; Schneider, 1981: 25), zijn of haar zelfbeeld een centraal element vormt. De invloed van het zelfbeeld bleek echter beperkt. Doorslaggevend was eerder de betekenis die een lesbienne aan haar relatie tot de andere persoon gaf (Van Hove, 1992: 46-50; 126-130).

In het totaal werden een dertigtal diepte-interviews afgenomen. In zesentwintig interviews werd de eigen situatie bevraagd. Negentien interviews werden individueel afgenomen, zes interviews werden afgenomen van een koppel en in één interview werden drie respondenten samen geïnterviewd. Daarnaast werden er nog in drie groepsinter-

views een aantal discussiepunten besproken, en werd één lesbische therapeute geïnterviewd over haar ervaringen met lesbische cliënten (Van Hove, 1992: 17-19). In de interviews die peilden naar de eigen situatie, werden naast het zelfbeeld, ook de contacten met andere lesbiennes, het lezen van boeken en tijdschriften in verband met lesbianisme en de 'self-presentation' in verschillende situaties bevraagd. Bij het opstellen van de topiclijst, werden vragenlijsten uit voorgaande onderzoeken als inspiratiebron gebruikt. Omdat die onderzoeken hoofdzakelijk over zelfbeelden handelden (Van Hove, 1992: 47-49), zijn er weinig sporen van terug te vinden in de drie andere delen van de topiclijst. De vragen in verband met het zelfbeeld kunnen echter beschouwd worden als een (gedeeltelijke) weergave van thema's uit de subcultuur. Die zijn immers verbonden met die uit de wetenschap (cf. supra). Het was echter de bedoeling om tijdens het interviewen los te komen van de topiclijst, en die enkel als hulpmiddel, niet als keurslijf te gebruiken. Op die manier konden de besproken thema's eerder door de respondente dan door de interviewer worden aangegeven. De mate waarin de topiclijst 'paste', waarin met andere woorden de vragen ter zake waren voor een bepaalde respondente, vormde trouwens een belangrijke aanduiding van de graad van overeenkomst van de thema's van de respondente met die van de subcultuur. Voor een aantal respondenten waren sommige van de vragen irrelevant. Er heeft echter geen enkele respondente, wanneer de topics niet 'pasten', gezwegen. De vragen werden dan ter zijde geschoven en er volgde een eigen verhaal. Na een aantal interviews werd, steunend op een grotere interviewervaring, de topiclijst trouwens minder strikt gevolgd en werden de respondenten vrijer gelaten. De vragen: "Hoe voelt ge u over uw lesbisch zijn?" en "Sinds wanneer noemt ge uzelf lesbisch?" bleken over het algemeen al voldoende om het gesprek op gang te brengen. De respondente praatte dan zelf ronduit, wat volgens een aantal verdedigers van de biografische methode ideaal is (Bertaux, 1981: 38-39; Schütze, 1992: 190-191).

Bij de selectie van respondenten werd het ideaal van de theoretische steekproef voor ogen gehouden. Theoretische overwegingen vormen er de basis van het selectieproces (Glaser en Strauss, 1967: 45-46). Er wordt getracht een zo groot mogelijke variatie in te bouwen op basis van de theoretisch relevante kenmerken. Welke dat precies zijn, blijkt in de loop van het onderzoek, naarmate de theorie verder ontwikkeld wordt. Dit ideaal van gerichte selectie was echter onbereikbaar, omdat er hoofdzakelijk gewerkt moest worden met respondenten die zelf hun medewerking aanboden (Van Hove, 1992: 22-24) (8). Via de vrouwen die reageerden op advertenties werd wel getracht een sneeuwbalsteekproef op gang te brengen. Daarbij werd er vooral gezocht naar bepaalde categorieën van lesbiennes, die in eerste instantie ondervertegenwoordigd waren in de onderzoeksgroep, zoals oudere lesbiennes, gehuwde lesbiennes, lesbiennes uit de arbeidersklasse en lesbiennes die weinig of niet betrokken waren op de subcultuur (Van Hove, 1992: 32-45). Van deze categorieën kon verwacht worden dat ze relevant waren in het licht van de onderzoeksvraag. De levensverhalen van oudere lesbiennes konden een licht werpen op historische ontwikkelingen. De specifieke situatie van gehuwde lesbiennes zou waarschijnlijk een impact hebben op de (mogelijkheid van) interacties en op de 'self-presentation'. Verder zouden de zelfbeelden van lesbiennes uit het werkmilieu deze sociale en culturele achtergrond kunnen weerspiegelen. Tenslotte is het bij het bestuderen van de rol van de subcultuur in de vorming van zelfbeelden, van belang dat er in de onderzoeksgroep voldoende variatie bestaat in de

mate van betrokkenheid op die subcultuur. Het is echter niet gelukt om al deze categorieën voldoende te onderzoeken. In die zin hebben de resultaten een beperkte geldigheid (Van Hove, 1992: 45). Bepaalde facetten van het onderzochte fenomeen werden onvoldoende belicht. Van de vrouwen die bereid werden gevonden om zich te laten interviewen, bleek er geen enkele zich ongelukkig te voelen over haar lesbisch zijn. Er werden, met andere woorden, geen lesbiennes met een negatief zelfbeeld geïnterviewd (Van Hove, 1992: 39-41). Op basis van ander onderzoek kon er worden verwacht dat het om een bijzonder relevante categorie ging. Er kan dus geen uitspraak worden gedaan over de stelling dat een negatief zelfbeeld een gevolg zou zijn van het feit dat de dominante cultuur als achtergrond fungeert. Het bleek verder ook onmogelijk om geïsoleerde lesbiennes, die geen contact hebben met andere lesbiennes, op te sporen. Het lukte wel om steeds verder verwijderd te raken van de 'kern' van het milieu: de zeer sterk geëngageerden. Daardoor kunnen er toch verschillen worden geduid in de subculturele achtergrond van zelfbeelden. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat niet het hele continuüm van betrokkenheid op de subcultuur 'bezet' werd.

In de evaluatie van de geldigheid van de gegevens is de kwestie van de theoretische verzadiging echter minstens zo belangrijk. Een goede theoretische steekproef mondt uiteindelijk uit in verzadiging. Op een bepaald ogenblik in het onderzoeksproces levert elk bijkomend interview geen nieuwe data meer op. Die vaststelling geeft dan aan dat het bestudeerde fenomeen in zijn verschillende facetten voldoende onderzocht werd (Glaser en Strauss, 1967: 61). Uitgaande van dit principe, waren de delen van de interviews over het zelfbeeld hoogst verontrustend. Ieder interview leverde een bijdrage tot de verscheidenheid en die bijdrage leek enkel hoe langer hoe groter te worden (9). De steeds groter wordende variatie in zelfbeelden kan gedeeltelijk worden toegeschreven aan de lossere interviewstijl die, naargelang het onderzoek vorderde, werd aangenomen. Daardoor werden de interviews immers meer gericht op de eigen thema's van de respondent. Wat echter een grotere rol speelde, was dat er hoe langer hoe meer respondenten werden opgenomen die weinig of niet betrokken waren op de subcultuur. Van de respondenten die minder gestructureerd geïnterviewd werden, brachten diegenen die wel sterk betrokken waren op de subcultuur, immers spontaan subculturele thema's ter sprake. De groter wordende variatie kon niet aan hen worden toegeschreven, maar aan de meerderheid van respondenten die weinig op de subcultuur betrokken waren. Steeds minder gemeenschappelijke subculturele achtergrond, bleek een steeds grotere variatie in zelfbeelden op te leveren.

2. DE LEVENSVERRHALEN VAN EEN AANTAL VLAAMSE LESBIENNES

Omwille van de praktische beperkingen bij de presentatie van gegevens, zal de argumentatie worden opgebouwd aan de hand van enkele interviews. Om een juist beeld te geven van het zelfbeeld van een respondente en de context ervan, zijn enkele kleine fragmenten immers onvoldoende. Terzelfder tijd is het evident onmogelijk om in het kader van dit artikel alle interviews uitgebreid te behandelen. De vier interviews die hier gebruikt worden, werden geselecteerd omwille van de duidelijke contrasten die er

tussen deze respondenten kunnen worden aangegeven wat hun relatie tot de subcultuur betreft. Ze worden behandeld in dalende volgorde van betrokkenheid op de subcultuur. In die zin kan er worden weergegeven hoe de subcultuur op verschillende manieren en in verschillende gradaties een achtergrond vormt van zelfbeelden. De relevantie van de besproken interviews ligt in het feit dat ze de mogelijkheid bieden om weer te geven hoe een zelfbeeld (gedeeltelijk) tot stand komt. Nochtans mag niet worden vergeten dat deze zelfbeelden wat hun inhoud betreft, niet representatief zijn voor de totale onderzoeksgroep, laat staan voor de totale populatie van Vlaamse lesbiennes. Er werd hier trouwens geen verzadiging bereikt. Het zou dus niet gerechtvaardigd zijn om op basis van deze verhalen besluiten te trekken over hoe Vlaamse lesbiennes zichzelf zien. De processen van betekenisgeving verlopen gelijkaardig, maar de resultaten ervan zijn 'uniek'.

Eerst zal het verhaal besproken worden van een respondente die momenteel sterk betrokken is op de subcultuur. Vervolgens wordt er geschetst hoe de subcultuur zelf evolueert over de tijd, via het verhaal van een vrouw die vroeger sterker betrokken was op de subcultuur dan nu. Dan wordt er aangetoond dat het subcultureel gedachtengoed niet automatisch weerspiegeld wordt in een zelfbeeld, aan de hand van een interview met een koppel dat wel vertrouwd is met de subcultuur, maar dat er kritiek op heeft. Tenslotte wordt er geïllustreerd hoe de eigen sociale omgeving in de vorming van een zelfbeeld het overwicht kan hebben.

2.1. Ines

Ines was één van de respondenten bij wie de topiclijst nog eerder strikt gevolgd werd. Zij ging echter steeds op de vragen in en bleek sterk vertrouwd met de subculturele thema's. Ines is vierentwintig, heeft een universitair diploma en is werkloos. Op het ogenblik van het interview heeft ze geen relatie. Ze is vrij sterk betrokken op de subcultuur: ze kent de uitgaanswereld, heeft contacten binnen de gemengde homo- en lesbiennebeweging en binnen lesbisch-feministische organisaties. Ines heeft ook een periode vrij veel gelezen over lesbianisme.

2.1.1. Het 'keuze-versus-ontdekkings'-debat

Ines heeft net gezegd dat ze zichzelf expliciet lesbisch is gaan noemen rond haar twintigste. Via de vraag of ze homosexualiteit als een keuze of een ontdekking beschouwt, wordt er dan gepeild of ze een 'essentialistische' of een 'constructionistische' visie heeft op haar lesbisch zijn (cf. voetnoot 2).

"H(ildegarde Van Hove): *Is, is dat iets dat ge volgens u, allez, ontdekt of daar ge voor kiest, zo?*

I(nes): *Ik denk dat ge dat eerst ontdekt en dat ge daarna een keuze hebt.*

H: *ja*

I: *Van "Laat ik dat toe of laat ik dat niet toe of wil ik mij daarnaar richten of niet." En*

H: ja

I: *ik heb dat eerst zowat ontdekt en dan heb ik er uiteindelijk ook gewoon bewust voor gekozen. En..., soms, allez, ik heb soms ook het gevoel ook, hoe meer dat ge er ook over leest, he, Freud zegt ook van ja "Iedereen is bisexueel", dus, en ge hebt een keuze, allez, van kinds af aan... Als ge geboren wordt, zijt ge bisexueel en dan komen er factoren dat ge zo gevormd wordt en ik denk dat ge dat dan op den duur, ja, ontdekt. En er zijn er veel die dat ontdekken, denk ik, en die dan ook de keuze nemen van "Ik wil daar niet in verder", omdat dat dus niet past of*

H: ja

I: *ze weten er niet mee omgaan*

H: ja

I: *Maar, ik heb er dan ook bewust voor gekozen omdat ik er mij ook het beste bij voel."*

Ines verwijst hier uit zichzelf naar iets wat ze ooit gelezen heeft over homosexualiteit, en dat als inspiratiebron bij haar reflectie fungeert.

"H: *Is dat iets dat ge zegt "ja, in zekere zin zijt ge dat altijd geweest", ofzo?*

I: *Mm, ja, ik heb altijd, ik heb als kind, als ik heel klein was, ik was eigenlijk zo meer, euh, ook geïnteresseerd ook in jongensspeelgoed, en dat ik altijd met jongens, ik was altijd met jongens aan het spelen, en hutten bouwen en voetballen. Maar als kind beseft ge dat dus niet, he.*

H: Mm

I: *Maar, ook, als ik er met mijn moeder er een paar jaar geleden eens over babbelde, dat zij tegen mij zie, van ik heb dat altijd al in u gezien, van kinds af aan, omdat ik mij heel jongensachtig gedroeg en ik wou nooit kleedjes dragen. En hoe komt dat? Ik weet dat niet. Ze proberen u als meisje op te voeden en ge verzet u ertegen. Is dat als reactie op dat gezag of omdat dat in u zit, dat weet ik niet, maar, ik heb het dus, ik heb als kind al wel de tekens gehad dat ik, ja, meer een kwajongen was. hehe.*

H: ja

I: *Ondanks de pogingen van mijn moeder om mij toch naar het ballet en zo te sturen, maar het mocht niet baten, denk ik. hehe. Dus euh, ja ik denk dat dat bij veel al van heel jong in u zit. En dan natuurlijk ook nog door factoren van uw omgeving dat dat nog extra beïnvloed [wordt], extra stimuleert. Dat kan."*

Ines haalt hier een gesprek aan dat ze ooit met haar moeder heeft gehad. Die vond dat Ines zich als kind nogal jongensachtig gedroeg, en dat dat erop wees dat ze altijd al 'aanleg' had om lesbisch te worden (of het al altijd geweest is). Volgens Kitzinger, die onderzoek doet in Engeland, is de idee dat lesbiennes zich in hun kindertijd vaak niet conform de sexe-normen zouden gedragen vrij algemeen verspreid. Daardoor zouden lesbiennes vaker dan anderen hun kindertijd in die zin reconstrueren (1987: 69). Tot dat besluit komt Schuyf ook, na een onderzoek bij oudere lesbiennes in Nederland (1992: 94-99). Kitzinger beklemtoont dat het om een herinterpretatie gaat; er mag op zich geen 'historische' waarheidswaarde aan worden gekoppeld (1987: 69). Eigenlijk is het al dan niet historisch 'juist' zijn van de interpretatie hier niet erg van belang. Het

gaat erom dat bepaalde elementen uit het verleden beklemtoond worden als relevant in de context van het lesbisch zijn. Bij Ines komt deze betekenisgeving tot stand doorheen interactie met haar moeder. Niet de subcultuur, maar de eigen sociale omgeving vormt hier de achtergrond van haar zelfbeeld. De subcultuur vormt immers niet de enige context van betekenisgeving, zelfs niet voor mensen die er sterk op betrokken zijn.

De vraag of het zo is dat je in wezen lesbisch bent, en dat moet ontdekken, of dat je, daarentegen, zelf kiest voor een lesbische levensstijl, is een discussie onder intellectuele lesbiennes (en mannelijke homoseksuelen). Ines gaat er op in. Bij de meeste respondenten bleek die discussie niet echt te leven. De vraag naar het 'altijd al zo geweest zijn of niet' scoorde beter. Die hoeft niet in relatie te staan tot dat intellectuele debat uit de subcultuur. Ze kan ook gezien worden in het licht van de ideeën over 'aangeboren' en 'besmettelijke' homosexualiteit (cf. infra). Ines gaat op beide vragen in. Haar antwoorden bevatten verwijzingen naar verschillende contexten van betekenisgeving; ze verwijst zowel naar literatuur, als naar een interactie met haar moeder. Ines neemt niet zonder meer een bepaalde visie over, maar (her-)interpreteert de verschillende opvattingen. Eigenlijk 'verzoent' ze die; homosexualiteit is zowel een ontdekking als een keuze, en er kunnen al heel jong 'tekenen' van zijn.

2.1.2. De ontwikkeling van een zelfbeeld in fases?

Er volgt dan een algemene vraag naar de cognitieve dimensie van het zelfbeeld, met andere woorden naar de betekenis die er aan het lesbisch zijn wordt gekoppeld.

"H: *Ja. Wat betekent het dan voor u, om lesbisch te zijn?*

I: *Ah, wat dat voor mij betekent? Ik heb, ik zit nu eigenlijk momenteel in een fase, dus dat ik eigenlijk volledig voor mij aanvaard heb, want dat is dus ook een proces eigenlijk.*

H: *ja*

I: *En dat ik er eigenlijk momenteel heel fier op ben. Maar dat is ook een fase denk ik, omdat ik er mij eigenlijk goed bij voel en ook omdat dat eigenlijk, ge kiest er ook bewust voor. Eerst ontdekt ge en dan heb ge een keuze en ik heb daar heel bewust voor gekozen, want ik wil zo leven en ook omdat ik er heel veel bij stil sta en dat ik over veel dingen erover nadenk. En dat ik mijneigen soms, ja, dat ik er fier op ben dat ik er eigenlijk zoveel over nadenk en dat ik ook rondom mij heel veel mensen zie, ook gewoon in het heteromilieu, die gewoon dat patroon volgen van de maatschappij en trouwen en die er blijkbaar allemaal zo niet bij stilstaan. Allez, die trouwen omdat dat moet,*

H: *jaja*

I: *en de ouders willen dat. En dan uiteindelijk zich niet gelukkig voelen ofzo en dan denk ik, ik ben er precies, ik voel mij er veel bewuster mee bezig.*

H: *jaja*

I: *En daarmee, ik ben er momenteel wel fier op. Het is niet altijd even gemakkelijk maar,*

H: *ja*

I: *ik voel mij er momenteel wel goed bij."*

"Wat betekent uw lesbisch zijn voor u?" bleek voor de meeste respondenten een ondoenbare vraag. Het feit dat Ines er onmiddellijk op antwoordt, wijst er al op dat zij erg reflectief bezig is met haar lesbisch zijn. Zij denkt er vaak over na en praat er ook regelmatig over met mensen. Op die manier wordt haar zelfbeeld telkens opnieuw verwoord, expliciet gemaakt. Daardoor kan zij zich tijdens het interview bij wijze van spreken baseren op een 'bestaand' verhaal. Voor Ines is het zelfs zo dat de reflectie op zich een deel uitmaakt van haar zelfbeeld. Ze stelt expliciet dat ze van zichzelf vindt dat ze tenminste stilstaat bij haar leven.

Ines had de idee van fases zelf ter sprake gebracht. Er wordt haar gevraagd dat te verduidelijken. De nummering die ik heb aangebracht, verwijst naar bepaalde fases (cfr. infra).

"H: (...) Ahja. Maar ge zegt zo "Dat zijn fases", hoe is dat dan geëvolueerd ?

I: *Ja, in het begin is dat dus een fase, een vage ontdekking van "Tiens, daar is hier blijkbaar met mij iets aan de hand", maar ge kunt dat niet goed benoemen [1]. Ge voelt u ook niet echt thuis in de school tussen uw vrienden, want ge ziet dan, allez, dat is twaalf, dertien jaar, dat begint dan met die verliefdheden en dat geflirt hier en daar en dat interesseerde mij allemaal langs geen kanten. Ik vond dat allemaal zever en al die koppeltjes en ik had zo'n paar goei vrienden en vriendinnen waar ik mij goed bij voelde, maar voor de rest. En dat is dan zo'n vage ontdekking en dan komt ge in contact met dat milieu eigenlijk. Allez, ik had eigenlijk, mijn beste vriendin die ik al van in het eerste studiejaar ken, die ik nu nog ken, die is dus ook lesbisch en die heeft me dat gezegd als ze vijftien, zestien jaar was. Allez, die dierf mij dat eerst niet zeggen omdat ze er zich ook voor schaamde of ze dacht dat ze mij zou kwijtspelen als vriendin, gewoon en, toen dat zij mij dat verteld heeft, ik vond dat normaal, ik vond er niets verkeerd aan en zij verschoot dat ik zo reageerde, maar dan is bij mij ook zo'n beetje, zo van "Tiens, ik voel mij ook zo meer tot euh, tot vrouwen aangetrokken denk ik" [2] en dan, heeft zij mij zowat in dat milieu geïntroduceerd en als ge dan in dat milieu komt dan begint ge u te herkennen en dan ziet ge u eigen en van "Oh, hier voel ik me goed en hier kan ik mijneigen zijn" [4]. Dat was echt zo van, euh, ja, dan begint zo de stap van "ja, nu zit ik in het milieu", maar ge hebt dan nog geen relatie gehad dus dan weet ge het eigenlijk nog altijd niet, he. Dus ge kunt u misschien wel aangetrokken voelen, maar dan geen relatie hebben. En dan begint dat zo, dan komen die eerste verliefdheden, zo gelijk dat iedereen dat doormaakt in zijn jeugd, in zijn puberteit, zo van die vage verliefdheden. En van het moment dat ik dan een eerste relatie had met iemand [5] dan was ik er zeker van*

H: *ja*

I: *"Ja, ik ben lesbisch " enzo [3]. En dan begint ook, een beetje meer ook, het aanvaardingsproces, want in het begin zijt ge dus nog niet zeker. Ge twijfelt nog. En van het moment dat ge dan een relatie hebt en ge voelt u goed dan*

zegt ge "Ja, ik ben lesbisch". Allez, het is soms wel stom van er zo een etikette op te kleven, maar kom.

H: *jaja*

I: *En dan, ja, aanvaarden, maar ik zeg nu "Ik heb dat aanvaard" en dat is ook wel zo, maar ik denk dat dat eigenlijk iets, een continu proces is, dat heel lang duurt, en nu voel ik mij er goed bij, maar op sommige momenten, is dat nog moeilijk van reacties van de maatschappij en van andere mensen.*

H: *Ja*

I: *En nu zit ik zo in een fase van, euh, dat ik mij ervoor wil inzetten, voor andere mensen ook en dat ik er ook veel in groeperingen bezig ben.*

H: *ja*

I: *Stap voor stap."* (10)

De fases die Ines aangeeft, liggen eigenlijk volledig in de lijn van wat Ponse omschrijft als de 'gay trajectory'. Die bestaat uit de volgende vijf fases: "Het eerste element is dat het individu het subjectieve gevoel heeft anders te zijn dan heteroseksuele personen en dit verschil identificeert als gevoelens van sexueel-emotionele aantrekking tot haar eigen sexe. Ten tweede realiseert zij zich de homoseksuele of lesbische betekenis van deze gevoelens. Ten derde aanvaardt het individu deze gevoelens en de gevolgen voor haar zelfbeeld, met andere woorden, het individu aanvaardt het lesbisch zelfbeeld. Zij gaat dan, ten vierde, op zoek naar een gemeenschap van lotgenoten en ten vijfde gaat zij een sexueel-emotionele lesbische relatie aan. In de lesbische wereld wordt er algemeen aangenomen dat telkens wanneer één van deze elementen voorkomt, ongeacht de volgorde in tijd, de andere elementen logischerwijze zullen volgen." (Ponse, 1978: 125-126) (eigen vertaling). Het zou hier niet gaan om bepaalde, noodzakelijke fases in de vorming van een lesbisch zelfbeeld, maar om een model dat in de subcultuur wel dat statuut heeft en daar dus geldt als het patroon van identiteitsontwikkeling bij homoseksuelen (1978: 125-126). Binnen het lesbisch milieu zou er een zekere druk bestaan om het eigen levensverhaal zodanig te herinterpreteren, dat het met die fases overeenkomt (1978: 158-159). Ines is vrij sterk betrokken op verschillende delen van de subcultuur. In die zin is het niet zo verwonderlijk dat er in haar zelfbeeld verwijzingen zitten naar wat Ponse getypeerd heeft als de 'gay trajectory'. Ines heeft echter niet enkel een zelfbeeld dat overeenkomt met de 'gay trajectory', ze heeft het ook expliciet over fases. De idee van identiteitsvorming in fases komt vrij frequent voor in wetenschappelijke werken over homoseksualiteit (Kitzinger, 1987: 53-55; Jennes, 1992: 66). Ze maakt niet enkel impliciet deel uit van de subcultuur, maar ook expliciet. Ines heeft veel gelezen over homoseksualiteit. Op die manier kunnen de resultaten van onderzoek fungeren als achtergrond bij haar zelfbeeld. Hiermee is niet gezegd dat Ines Ponse heeft gelezen. De idee is immers veel ruimer verspreid. De vaststelling van Ponse komt trouwens in zekere zin 'achteraf'; nadat de idee onder andere via wetenschappelijke werken verspreid is geraakt. Haar werk kan echter tegelijk ook bijdragen tot een verdere verspreiding. Zo ontstaat dan die circulariteit (cf. supra). De expliciete idee van fases is dan ook enkel terug te vinden bij respondenten die erg vertrouwd zijn met de literatuur over lesbianisme.

Er mag echter niet vergeten worden dat Ponse de Amerikaanse subcultuur bestudeerd heeft. Blijkbaar is het gedachtengoed aan deze kant van de oceaan wel bekend, maar in hoeverre er in Vlaanderen sprake zou zijn van een 'druk vanuit de subcultuur' en in hoeverre Vlaamse lesbiennes hun levensverhalen inderdaad in die zin zouden herinterpreteren, is moeilijk in te schatten. Er zijn in een aantal interviews wel sporen van de 'gay trajectory' terug te vinden, maar de meeste verhalen zou geweld moeten worden aangedaan, alvorens het schema van de fases erop zou passen. Schreurs, een Nederlandse onderzoekster, maakt die oefening wel. Ze gaat in de levensverhalen van haar respondenten na welke van deze fases doorlopen werden, en wanneer. Ze besluit: "Wanneer men op individueel niveau kijkt, dan blijken de trajecten die vrouwen doorlopen (hebben), een grote variatie te vertonen. Er is variatie in de volgorde waarin fases voorkomen, soms worden fases overgeslagen of ze komen nagenoeg tegelijkertijd voor, de leeftijd waarop de fases doorlopen worden en de tijdsintervallen tussen fases verschilt. Ook zijn er verschillen in het hebben van heterosexuele ervaringen. Hieruit concludeer ik dat er geen sprake is van één traject dat door vrouwen op een gelijkaardige manier doorlopen wordt. Iedere vrouw maakt in samenhang met haar eigen levensomstandigheden een ontwikkeling door." (1986: 60). De vaststelling van variatie in zelfbeelden is wel correct, maar Schreurs is hier zo slordig Ponse verkeerd te begrijpen. De 'gay trajectory' is een model met een zeker normatief gewicht binnen de (Amerikaanse) subcultuur (Ponse, 1978: 125). Dat wil niet zeggen dat de individuele zelfbeelden noodzakelijk die vorm gaan aannemen. Schreurs beperkt trouwens haar onderzoek tot de vrouwen van Groep 7152, een organisatie die juist gericht is op lesbiennes die weinig betrokken zijn op de subcultuur, en die weinig engagement van haar leden vraagt (Schreurs, 1986: 6-9). In die zin is de kritiek van Schuyf meer terecht. Zij mist een historische dimensie. De 'gay trajectory' heeft maar een geldigheidswaarde voor een specifieke categorie van mensen die te situeren is op een specifieke plaats en tijd (1992: 87-88). Op die manier kan evolutie in de subcultuur en tegenstellingen tussen sociale strata en lokale entiteiten belicht worden.

2.2. Jackie

Het verhaal van Ines bestrijkt enkele jaren. Jackie is drieënveertig en noemt zichzelf al lesbisch van in haar tienerjaren. Haar verhaal beslaat een langere periode en bevat ook aanwijzingen van historische ontwikkelingen in de subcultuur en de ruimere samenleving. In die zin benaderen we hier de oral history (Faraday en Plummer, 1979: 780). Jackie heeft geen universitair diploma, maar heeft een vrij hoge functie in een bedrijf. Vier jaar geleden is haar laatste relatie stukgelopen. Ze bepaalde de richting van het gesprek voor een groot stuk zelf.

2.2.1. *De identificatiedoelstelling van de subcultuur*

Jackie begint spontaan een heel verhaal te vertellen dat tamelijk chronologisch is opgebouwd.

"H: *Ja, van uw zelfbeeld, hoe staat ge tegenover uw lesbisch zijn, zijt ge daar gelukkig mee, hebt ge daar problemen mee ?*

J(ackie): *Nu, ik word vierenvertig, nu maak ik er geen probleem meer van, al een hele tijd. Maar dat is een probleem geweest, in mijn jeugd. Bij mij is dat redelijk vroeg gebleken, ik bedoel, op mijn acht jaar had ik mijn eerste verliefdheid. Maar dan was er niets aan de hand. Dan werd dat trouwens in de school, een meisjesschool, en dat was algemeen, daar waren maar twee 'jongens' aan de school en dat was Ineke, een ander, en dat was ik. Dat was een aangenomen feit en het gekke is dus achteraf: die Ineke blijkt dus niet lesbisch te zijn en ik dus wel. Dus het hangt daar ook niet van af, eigenlijk."*

Jackie begint haar verhaal bij haar eerste verliefdheid in haar kindertijd. Impliciet zegt ze daarmee dat ze altijd al lesbisch geweest is. Verder in het interview komt ze daar trouwens nog op terug. Gevoelens van verliefdheid vormen voor Jackie het criterium van lesbisch zijn en komen 'van binnenuit'. Op zich zijn die vanzelfsprekend. Je gaat ze echter in vraag stellen, doordat je geconfronteerd wordt met afwijzing 'van buitenaf'. Jackie vertelt hier dat ze zichzelf als kind meer als jongetje dan als meisje zag. Ze geeft aan dat ze dat relevant vindt voor haar lesbisch zijn. In die zin is er een overeenkomst met het zelfbeeld van Ines. In het verhaal van Ines is er echter een duidelijke verwijzing naar de herkomst van die idee: ze is op het thema gekomen via haar moeder. Het is mogelijk dat die opvatting sterker leeft in de generatie van veertigers en vijftigers dan bij twintigers. Dat zou dan wijzen op een evolutie in de opvattingen over homosexualiteit. Het lijkt er trouwens op dat dit element in het verhaal van Jackie een grotere rol speelt dan bij Ines. Ze komt er later nog op terug en verbindt het meer met de rest van haar levensverhaal. Tegelijk relativeert Jackie echter het belang ervan met een tegenvoorbeeld; wanneer meisjes zich meer als jongens gedragen, zou dat dus niet bepalend zijn voor hun al dan niet lesbisch zijn later.

"J: *Maar ik bedoel maar dat was mijn eerste verliefdheid. Problematisch is dat pas geworden op mijn twaalf jaar. Ik ben tussen mijn acht jaar en euh, misschien tot nu, praktisch constant verliefd geweest, dus... Op mijn twaalf jaar werd het wel problematisch, op de middelbare school. En dan kwam zo de periode van de jongens erbij en dan werd ik terecht gewezen. En dat kon niet meer. Dus daarvoor mijn verliefdheid, dat bleef zo platonisch als maar zijn kan, maar toch ik kreeg dan toch wel aandacht van degene waar dat ik verliefd op was en toen kon het dus niet meer. En dan begon ik te voelen dat, ahja, dan stond ik alleen. En toen werd het dus duidelijk een probleem en dat is problematisch gebleven tot mijn negentien jaar.*

H: *Dus eigenlijk in uw tienerjaren ?*

J: *Ja."*

Jackies tienertijd zou een cruciale periode geweest zijn. Toen werd het op school niet meer getolereerd dat ze uiting gaf aan haar verliefdheden op meisjes. Dit is een element dat in verschillende interviews terugkomt. Lesbiennes van in de veertig die zich al in hun tienerjaren tot meisjes aangetrokken voelden, werden daar op school voor op de vingers getikt, tenminste, wanneer ze dat lieten blijken of betrappt werden. In de levensverhalen van deze vrouwen zitten er verwijzingen naar de sociale context

van twintig à dertig jaar geleden. Voor Jackie vormden niet haar gevoelens ten opzichte van vrouwen de oorzaak van haar problemen, maar het feit dat ze die niet mocht uiten. De maatschappelijke afwijzing woog zwaar.

"H: *Wat is er dan veranderd op uw negentiende ?*

J: *Wel euh, het is eigenlijk, veranderd in die zin, voor de allereerste keer heb ik erover kunnen praten. Dus het woord homofilie bestond alleen in het woordenboek, he, maar voor de rest kwam ik dat dus nergens tegen. Het enige dat er dan, en daar ben ik achter moeten gaan zoeken, boeken, nee, het is via de film eigenlijk, "Meisjes in uniform." Dat was kinderen niet toegelaten, dus ik kon er niet naar toe, maar ik had er dan van gehoord en dan heb ik het boek gelezen en dat eindigt op een zelfmoord. En dan op mijn vijftien, zestien jaar heb ik "The loudest whisper" gezien, prachtige film. Die heb ik dan gezien en dat eindigt met een zelfmoord. Alles wat ik onder handen kreeg, las of hoorde of zag, dat was dan met een slecht einde. Dus dat was niet opbeurend, ik heb er dan redelijk diep van in de put gezeten, totdat ik dan uiteindelijk het boek las ("xx" van C.). En die openbaring, enfin dat was een schoon boek, een schoon liefdesverhaal en ik dacht: "Ge kunt zo niet schrijven, zonder zelf zo te voelen."*

Jackie vertelt dan hoe ze erachter kwam dat de schrijfster inderdaad lesbisch was en hoe ze haar ging opzoeken.

"J: (...) *maar die heeft me wel de raad gegeven: "Blijft uit die kroegen uit, want dat is allemaal niet te best. En het zal nog best wel eens meevallen dat ge verliefd zijt en dat dat wederzijds is." En twee jaar later was dat inderdaad het geval. Ik moet zeggen, wel in één van die gelegenheden, ik ben daar wel beginnen uitgaan. Redelijk laat, op mijn negentien jaar en dan redelijk snel iemand gevonden."*

Jackie vertelt hier hoe ze op zoek is gegaan naar informatie over homosexualiteit. In verschillende interviews van lesbiennes van in de veertig kwam ook terug dat er in die tijd erg weinig over homosexualiteit gesproken werd. De meesten vonden dat de situatie nu wel aanzienlijk verbeterd was, maar dat er nog altijd veel moest gebeuren. Eén van de doelstellingen die de subcultuur zichzelf stelt, is trouwens het aanreiken van identificatiemogelijkheden, omdat er in de dominante cultuur te weinig en te negatief over homosexualiteit zou gesproken worden. Verschillende respondenten kennen de subcultuur ook expliciet die taak toe. Jackie vertelt hoe ze in haar tienerjaren aanvankelijk vooral terugviel op romans. Achteraf komt ze ook in de uitgaanswereld terecht. Van organisaties was er toen nauwelijks sprake. Jackie bestempelt het contact met niet-negatieve visies op homosexualiteit als het eindpunt van een moeilijke periode. Haar verhaal bevat met andere woorden een impliciete bevestiging van de identificatiefunctie van de subcultuur.

Het proces van het zich identificeren met de ideeën uit de subcultuur kan vaak grotendeels gesitueerd worden in een beperkte periode. Wanneer meisjes of vrouwen zich vragen stellen bij hun mogelijk lesbisch zijn, kunnen zij een periode doormaken van

verhoogde reflectie over hun identiteit. In de literatuur over identiteitsvorming wordt er vaak geschetst hoe deze 'aankomende' lesbiennes op zoek gaan naar meer informatie over homosexualiteit, omdat ze het niet echt kennen. Betekenisgeving houdt natuurlijk nooit op, maar deze periode van intensieve reflectie blijft ook niet duren. Zo lijkt het proces van betekenisgeving enigszins tot stilstand te komen. Het deel van het zelfbeeld in verband met het lesbisch zijn werd dan grotendeels in het verleden gevormd. Toen werd er veel over nagedacht en gesproken, nu is het verhaal in zekere zin 'af'. Zoals verder zal blijken, geldt dat ook voor Jackie.

2.2.2. Evolutie in de subcultuur

Jackie vertelt dan verder hoe ze, nadat ze haar geïnternaliseerde schuldgevoelens had verwerkt, geconfronteerd werd met negatieve reacties van anderen. In haar verhaal komt er dan iets van de evolutie in de subcultuur zelf ter sprake.

"J: *En van dan af heb ik heb ik er nog weinig problemen van gemaakt, voor mezelf dan, he. De buitenwereld is dan beginnen doorwegen. Ik ging toen uit en, ja... - Andrea, [een lesbische vriendin] die heeft me er al over, we hebben er al een discussie over gehad, en ik ben niet heel akkoord met haar.- Ik bedoel, wij gingen uit als, herkenbare lesbiennes, wij hadden een zekere, euh, 'look', he.*

H: *Hm.*

J: *Als ge het zo wilt noemen. Dus dat was in de tijd alleszins een lange broek. En dat was niet de gewoonte, een lange broek. Vrouwen droegen toen, dat is nog niet zo lang geleden, kunt ge u dat voorstellen, ik spreek precies voor-historie,*

H: *Hm.*

J: *Vrouwen droegen toen, lange broeken in vrije tijd, of als ze gingen sport doen, of, iets dergelijks, maar om uit te gaan, een zaterdagavond, was dat ondenkbaar, dat ge dan een lange broek droeg. Dus dat was bij mij het geval. Ik legde mijn lange broek in een koffertje in de auto, en ik vertrok in rok, en ik kleepte mij onderweg om. Of, voordat ik een auto had, euh, dan ging ik te voet naar de stad. Want op de tram stappen, dan, iedereen bekeek u van, allez, "er was iets mis", he,*

H: *Jaja.*

J: *Dus dan ik ging te voet naar de stad en kwam ik te voet terug - enfin dat was na de laatste tram, dus dan moest ge zo wie zo te voet terugkomen - van (de voorstad) naar de stad, gewoon om die gêne, om die blikken, om die dingen te vermijden."*

De 'regels' die vijftieng jaar geleden in de lesbische uitgaanswereld golden in verband met kleding, gelden nu niet meer. De vriendin waar Jackie mee gediscussieerd had, is even oud, maar noemt zich nog maar enkele jaren lesbisch (11). Ze is zeventien jaar getrouwd geweest en heeft nu een relatie met een vrouw. Hun zelfbeelden verwijzen naar een heel andere periode, als de context waarin ze grotendeels vorm hebben gekregen. Jackies zelfbeeld bevat, wat het thema 'lesbisch zijn' betreft,

elementen uit de (sub-)culturele achtergrond van de jaren zestig (cf. infra). Dat van de vriendin waar ze het over heeft, (natuurlijk) helemaal niet. In die zin horen ze tot een andere 'generatie'. Wat voor Jackie (vroeger) nog als vanzelfsprekend gold, wordt nu door Andrea in vraag gesteld.

Jackie praat dan over haar werk, vrienden en familie. Achteraf kom ik op het zelfbeeld terug.

"H: *Wat betekent het eigenlijk voor u om lesbisch te zijn ?*

J: *Voor mij is het wel, euh... Ik probeer me dat ondertussen anders in te klappen, maar ik moet, maar ik moet er moeite voor doen, dus euh... Als ik echt, echt eerlijk ben, dan is het voor mij nog altijd dat ik in het verkeerde lichaam zit. Dus dat ik ergens te veel 'man' in mij heb, gevoelens van, ja, het zijn inderdaad, euh, als ik verliefd wordt, dan is dat op een vrouw, sexueel word ik geprikkeld door dingetjes die horen bij een vrouw. Dus ergens zit er in mij, denk ik dat er teveel 'man', om het te kunnen verklaren, he. Want euh, zelf ben ik niet op mijn vrouwelijkheid gesteld, ik bedoel ik ben niet trots op mijn borsten, ik ben niet, ik zal die niet etaleren, of ik zal die ook niet gebruiken, ik zal die eerder 'verstoppen'. Ik bedoel, ik heb liever dat ge me niet ziet als 'vrouw'. Dus euh... Ja, voor mij, het zit... Ik heb het niet zo erg dat ik euh, mij echt ga verkleeden, ik heb het niet zo erg, zeker niet, dat ik van sexe zou gaan veranderen via operaties enzo, maar ik vind wel die gradatie, (...), en ik zit daar ergens, richting travestie, transsexueel, dat is te sterk, maar als ge die grafiek zou maken, klim ik daar naartoe, dan het volle vrouw-lesbisch beleven. Dus er is teveel man in mij, zo ervaar ik dat."*

Wat Jackie hier verwoordt, is eigenlijk consistent met wat ze eerder geschetst had in verband met haar kindertijd. Op een continuüm van mannelijk naar vrouwelijk situeert ze zich eerder aan de mannelijke kant. Het merkwaardige is dat de culturele elementen die hier impliciet aanwezig zijn, uit een vroegere periode 'dateren'. De idee over het verband tussen mannelijkheid en lesbianisme, was twintig, dertig jaar geleden niet ongewoon, maar wordt nu bestreden binnen de subcultuur (Ponse, 1978: 51-53) (cf. infra). Buiten de subcultuur is die opvatting ook verspreid geraakt, maar daar wordt ze niet (zo sterk) in vraag gesteld. Voor Jackie vormt deze idee zeker geen recent inzicht; ze denkt er al lang zo over.

"H: *Ahja, euh... Hebt ge daar vroeger ooit anders over gedacht ?*

J: *Nee, sterker,*

H: *Sterker?*

J: *toen nog. Nu, euh, heb ik leren leven met mijn lichaam. Ik zal het nog altijd niet etaleren, maar bon, het is er en, en, maar, vroeger had ik het er moeilijk mee,*

H: *Ja.*

J: *Ik had redelijk vroeg borsten enzo, en oh, daar heb ik, problemen mee gehad, toen. Maar nu, ik ben er niet blij mee, maar euh... Terwijl een, een gewoon vrouw, ik durf niet zeggen "normaal", maar,*

H: *Ja.*

J: *allez, een ander vrouw die is er fier op en als ze dan wat buste heeft, ja dat is voor haar een attribuut om, om euh, ja, alleszins in een sexspelletje of in een veroveringsspelletje, er gebruik van te maken. Dat zal ik dus niet doen."*

Jackie geeft hier een evolutie aan in haar zelfbeeld. Ze komt een beetje terug van haar vroegere idee, maar als ze "echt, echt eerlijk" is, dan moet ze toegeven dat ze het nog voor een groot stuk zo ziet. De beschrijving die Jackie hier geeft, zou nu binnen de subcultuur als symptomatisch beschouwd worden voor een negatief zelfbeeld, voor het niet (echt) aanvaarden van haar lesbisch zijn (cf. infra). Uit het vervolg van het gesprek blijkt echter dat Jackie daar geen problemen mee heeft.

Jackies verhaal draagt er de sporen van dat de periode van intensieve reflectie zich in het verleden situeert. In haar tienerijd heeft Jackie wel veel nagedacht over haar lesbisch zijn, maar nu ligt ze er bij wijze van spreken, al lang niet meer van wakker. Dat blijkt uit haar antwoord op de vraag in welke mate haar lesbisch zijn voor haar centraal staat.

H: *Ahja, euh... Staat uw lesbisch zijn ergens centraal voor u?*

J: *Nee.*

H: *Zegt ge van: "Dat is ergens een kenmerk, of, een klein kenmerk, of, ..."*

J: *Ja. Euh... Het zou weer terug pijnlijk worden, moest ik nu verliefd worden op een heterofiel, die van mijn avances, geen... Dat zou een pijnlijk, ding zijn, maar voor de rest, ik sta op en ik ga slapen en ik eet en ik drink, en euh, ik sta er niet bij stil.*

H: *Ja.*

J: *Het is niet iets van alle dag, van: "Ah, ik ben lesbisch", Eigenlijk, feitelijk wordt ge dat maar pas gewaar, als ge verliefd wordt. Dan ziet ge, dat ge verliefd wordt op een vrouw.*

H: *Ahja.*

J: *Het is weer een vrouw."*

Jackie gaat dan nog verder in op het verliefd worden op vrouwen als criterium van lesbisch zijn. Van zichzelf zegt ze dat ze nog nooit verliefd is geworden op een man. Hier ziet Jackie een tweede continuüm, van zich uitsluitend aangetrokken voelen tot vrouwen, tot zich uitsluitend aangetrokken voelen tot mannen. Zij situeert zich aan het eerste extreem. Volgens Jackie heeft ieder mens wel iets van de twee.

"J: (...) *Ergens, hebt ge toch altijd een beetje, he, zo honderd ten honderd hetero en honderd ten honderd homo, daar geloof ik dus niet in."*

De idee dat het onderscheid tussen homoseksueel en heteroseksueel niet dichotoom moet worden opgevat, maar als een continuüm gezien kan worden, komt eigenlijk van Kinsey. Ze impliceert dat identiteit een essentie is. Iemands plaats op het continuüm zou immers afhangen van hoe hij of zij wezenlijk is. Kinseys onderzoek dateert van de jaren veertig en vijftig, maar zijn ideeën worden nog altijd door vrij veel mensen aanvaard (Ponse, 1978: 46-47). Dat ligt anders voor de idee dat een lesbienne een 'man' is in een vrouwenlichaam. Eigenlijk dateert die idee uit de vorige eeuw.

Langzaamaan raakte ze zowel binnen, als buiten de wetenschap verspreid. Plummer, zelf homoseksueel, reageert er heftig tegen. Hij stelt nochtans dat hij zich niet wil laten verleiden om wat hij schrijft te doen overeenstemmen met wat er in de subcultuur als correct geldt (Plummer, 1992: 5; 12) (cf. supra). Dat bepaalde opvattingen zo krachtig worden bestreden, heeft de maken met de strijdbaarheid van de emancipatiebeweging. 'Geëmancipeerde' ideeën wil men algemeen ingang doen vinden, 'clichés' en 'vooroordelen' algemeen uitroeien. Van iedere individuele lesbienne zou dan verwacht worden dat ze zich daar persoonlijk voor inzet (Lewis, 1982: 190-197). De impact hiervan moet echter onmiddellijk gerelativeerd worden. Binnen de beweging bestaat er immers ook onenigheid over de doelstellingen. In Vlaanderen is de beweging trouwens helemaal niet zo radicaal; Lewis beschrijft de Amerikaanse situatie van eind jaren zeventig. Nochtans kan worden vastgesteld dat in wetenschappelijke werken (en in vulgarisaties daarvan) niet enkel zelfbeelden worden beschreven, maar ook voorgeschreven. De identiteitsmodellen geven immers stadia van 'ontwikkeling' aan; de ene identiteit zou 'rijper' zijn dan de andere (Kitzinger, 1987: 51-57). Er gebeurt dan een koppeling tussen het emotionele aspect van het zelfbeeld, namelijk het al of niet aanvaarden van de eigen homoseksualiteit, en het cognitieve aspect, met andere woorden de betekenis die er aan het lesbisch zijn wordt gegeven. Doordat die twee niet onderscheiden worden, krijgt dat cognitieve aspect een normatieve inkleuring. Bepaalde betekenissen zouden 'rijper' zijn en wijzen op een grotere zelfaanvaarding (Van Hove, 1992: 48-49).

Het naar voor schuiven van bepaalde identiteiten, kan gezien worden in het licht van het ideaal van de subcultuur om een tegenwicht te vormen tegen de 'verpletterende' sociale druk uit de samenleving. Sommigen zijn erg dankbaar voor dit alternatief. Anderen 'ligt' het minder. Jackie heeft ooit zelf op zo'n alternatief ingepikt, in haar 'reflectieve periode', maar dat alternatief heeft ook een historische dimensie. Wat vandaag nog gewoon lijkt, wordt morgen misschien met klem ontkend. Er gelden andere evidenties. Nog niet zo lang geleden heeft Jackie een einde gemaakt aan een periode van tien jaar relatief isolement. Nu zoekt ze opnieuw contact met andere lesbiennes. Zij verwijst in haar verhaal naar een discussie die ze gehad heeft met een lesbienne die er anders over dacht. Het lijkt er dus op dat ze nu wel geconfronteerd wordt met het denken van de 'nieuwe generatie', maar jaren lang heeft haar zelfbeeld niet ter discussie gestaan, ook niet binnen haar eigen sociale omgeving. Juist omdat Jackie lange tijd weinig in contact is gekomen met de subcultuur, werd haar zelfbeeld niet vanuit die hoek in vraag gesteld. Het valt moeilijk uit te maken wat het resultaat zou geweest zijn, moesten die interacties er wel zijn geweest. Het is niet zonder meer evident dat haar zelfbeeld met de subcultuur zou zijn meegeëvolueerd, zoals uit het verhaal van Germaine en Greet duidelijker zal blijken. Wie zich niet herkent in het subcultureel alternatief, zal er immers ook niet op ingaan (12).

2.3. Germaine en Greet

Tot nu toe werd vooral het belang van reflectie benadrukt. Betekenisgeving mag echter niet te sterk als een bewuste activiteit worden opgevat. Meestal gebeurt ze

spontaan in interacties. Door die interacties te bekijken wordt het veel duidelijker dat de subcultuur geen determinerende invloed heeft (13).

Een aantal koppels werd samen geïnterviewd. Het interview met Germaine en Greet verliep vrij ongestructureerd. De richting van het gesprek werd hoofdzakelijk door Germaine bepaald. Greet is er vijfendertig, Germaine éénnveertig. Ze wonen al elf jaar samen, zijn beide beroepsmilitair en hebben een diploma van middelbaar onderwijs. Omdat de delen van het interview die hier relevant zijn, nogal verspreid aan de orde kwamen, wordt er omwille van de beknoptheid, geopteerd voor enkele losstaande citaten uit het verhaal.

2.3.1. Betekenisgeving in interactie

Nadat in de inleiding de delen van de topiclijst werden aangegeven, gaat Germaine spontaan in op de contacten met andere lesbiennes.

Ge(rmaine): Dus wij hebben wel contacten met andere lesbiennes, maar eigenlijk weinig, he. Ten eerste, wij gaan al niet veel uit, en als we uitgaan, eigenlijk, we babbelen tegen jan en alleman zo'n beetje, maar niet specifiek echt met vrienden in feite, he.

Gr(eet): Dat is gewoon, oppervlakkig babbelen, he, met de grote hoop.

Ge: En er worden ook nooit specifieke problemen aangehaald, of zo.

H: Ja

Ge: Wij leven ergens gewoon."

Er was voorafgaand aan het interview, tijdens een telcfoongesprek, een bepaalde organisatie ter sprake gekomen, omdat Germaine onder andere via een advertentie in het tijdschrift van die organisatie had vernomen van dit onderzoek. Er wordt hen dan gevraagd of ze ook contacten hebben binnen die organisatie. Germaine antwoordt dat ze ontevreden is over die organisatie, omdat het een gesloten klikje zou zijn. Er wordt te veel gepraat en te weinig daadwerkelijke hulp verstrekt. Greet gaat specifiek in op het feit dat de organisatie exclusief voor vrouwen is. Germaine pikt erop in en vertelt een anecdotie.

"Ge: Wij zijn ooit eens een wandeling gaan maken met mensen van X [organisatie], met de voorgaande organisatoren

H: ja

Ge: en euh, toen vroegen wij zo (...) "Ja, als ge nu problemen hebt met uw thuis, en we gaan nu een wandelingske maken onder mekaar, dan kunnen wij best ons ouders of ons broer of zus meebrengen, he. En dan zowat babbelen en dan kunnen zij zien hoe wij, een wandeling maken he,"

H: ja

Ge: want iedereen denkt dat ge iets anders, dat ge achterstevoor loopt, zal ik maar zeggen he.

H: Ja, hehe.

Ge: *Nee, maar dat is zo en toen hebben ze ons radicaal geantwoord "Nee, daar komen hier geen mannen, noch in het café, noch bij de wandeling, zelfs uw eigen vader, of zelfs uw eigen broer nog niet". En dan hebben wij gezegd "Ja..."*

Gr: *Uw zus moogt ge dan meebrengen.*

Ge: *Dat vonden wij een beetje te cru."*

Greet en Germaine typeren deze organisatie als anti-man. Ze storen zich daaraan. Ze verwijzen hier naar concrete ervaringen en situaties die de context vormden van hun betekenisgeving, die met andere woorden de aanleiding vormden van hun kritiek op een bepaald deel van het milieu. Het gesprek gaat dan verder over de relatie met hun ouders en over het werk. Aan het einde van het interview wordt het feminisme ter sprake gebracht. Er volgt dan opnieuw kritiek op bepaalde delen van de lesbische beweging.

"Ge: *Ik vind dat spijtig dat als ge naar bijeenkomsten gaat, euh... Dat is ook zoiets dat ik niet graag doe, zo van die bepaalde bijeenkomsten... Maar soms moet ge dat wel eens doen om de evolutie daarin mee te maken of de krantjes eens te zien, ge moet ergens ook op de hoogte van sommige zaken blijven.*

Gr: *(Dan na) dit interview, he, boekjes lezen ?*

Ge: *Maar nee, dat interesseerde me dus. Daarmee heb ik me opgegeven, anders zou ik het ook niet doen. Maar wat ik dus heel spijtig vind, en dat heb ik veel ondervonden op die bijeenkomsten, ze maken zichzelf uit voor potten, voor allerlei dat eigenlijk niet schoon is...*

Gr: *Ja, het zijn eigenlijk scheldnamen, he. En ze gebruiken ze zelf,*

Ge: *onder andere*

Gr: *dat is voor zich af te reageren, he.*

Ge: *Er zijn nog van die namen, zonne, maar de rest ken ik eigenlijk niet. Maar ik vind dat spijtig dat ge dat van u eigen moet zeggen."*

Germaine vertelt dat ze eigenlijk wel geïnteresseerd is in de beweging, maar dat ze er steeds in teleurgesteld wordt. Achteraf gaat het nog over fuiven en weekends die niet voldoen.

2.3.2. Zich niet identificeren met bepaalde subculturele thema's

Wanneer het zelfbeeld ter sprake wordt gebracht, blijkt dat Germaine en Greet wel vertrouwd zijn met de subcultuur, maar dat hun zelfbeelden er weinig sporen van dragen.

"Gr: *Ik ben dus twee jaar en half getrouwd geweest, in 77. En, euh... Ik zat toen nog in een ander kazerne in B. [andere stad], he. En ik gaf daar scholing met de camions, en madamme daar kwam als leerling bij mij en daar is het eigenlijk zowat gestart, he. En dan euh, eens een weekendje zo nog met andere vrouwen... Ik was dus met mijn man aan zee en zij was met een ander vrouw aan de zee en dan mekaar zo gaan opzoeken, en euh... Ja dan ben ik dus van*

hem weggegaan, en met de jaren heb ik eigenlijk gemerkt dat ik hem nooit graag gezien heb, als ik vergelijk met haar.

H: *Ja*

Gr: *Nee, dat ligt dus helemaal anders.*

H: *Ge zijt u dan daarna lesbisch gaan noemen? Of vanaf wanneer hebt ge uzelf als lesbienne beschouwd?*

Gr: *Ja, als ik haar heb leren kennen, eigenlijk, he. Ik heb dus nooit, nooit niet meer getwijfeld, ben ik nu misschien bisex of zo. Nee, ik voel mij prima, zo."*

Greet vertelt dat ze zich maar lesbisch is gaan noemen, nadat ze Germaine leerde kennen. Ze verwijst hier even naar de idee van een 'bisexuele overgangsfase', die vrouwen vaak zouden doormaken in de ontwikkeling van een lesbische identiteit (Ponse, 1978: 91; 126-127). Zijzelf heeft nooit zo'n fase doorgemaakt. Voor Germaine ligt het helemaal anders. Zij is, net als Jackie, een 'vroeg' lesbienne.

"H: *Wanneer hebt gij... Allez...*

Ge: *Ikke? Al altijd*

H: *Was dat zo van... - Allez, ja, als ge de vraag te stom vindt, moet ge het zeggen, he. - Dat ge al gelijk wist, allez, dat ge al wist wat lesbisch-zijn was, of zijt ge dat eerst moeten gaan zoeken van: wat kan dat allemaal zijn? [Germaine schudt haar hoofd.]*

H: *Ge kende dat al?*

Ge: *Nee, ik wist dat niet, maar dat vloeide zo van het één naar het ander. Tuurlijk, ge gaat altijd wat opzoeken, he, maar ik zag vrouwen graag en daarmee gedaan he,*

H: *ja*

Ge: *ik maakte daar geen problemen van. De rest kwam wel."*

Germaine stelt dat homosexualiteit uit jezelf komt, dat je eigenlijk spontaan 'voelt' wat het is. Greet stelt die vanzelfsprekendheid in vraag.

"Gr: *Allez, dat moet toch raar doen. Op uw, op uw twaalf, uw dertien dat iedereen daar aan jongens hing en gij...*

Ge: *Ik floot achter de vrouwen.*

H: *Hehe*

Ge: *Bah, ja! Wat een ander daar van vond, dat weet ik niet, dat... Maar daar heeft ook nooit iemand tegen mij gezegd: "wat zijt gij nu aan het doen?" ofzo. Ze hebben mij altijd, eigenlijk ergens gerust gelaten, misschien met de idee van: "het zal wel over gaan",*

H: *Ahja*

Ge: *Maar, ik heb daar eigenlijk nooit geen problemen mee gehad, nooit echt moeten gaan opzoeken: "Wat is er nu met mij aan de hand?" of zo, nee." (14)*

Wanneer ik de vraag verantwoord en verwijst naar de subculturele idee waar ze uit is afgeleid, blijkt dat Germaine wel vertrouwd is met die idee dat er gezocht moet worden naar informatie.

H: *Ja, omdat ge dan zo hebt van "Ja, ik merkte wel iets, maar ik snapte dat niet."*

Ge: *De grote hoop schijnt dat te hebben ja, ik begrijp dat dus niet. Dat is bij mij ergens een probleem met die vrouwen,*

H: *ja*

Ge: *hoe kan dat, zo iets, dat snap ik dus niet.*

Gr: *Maar als ge er nog niets over gelezen hebt, dan is dat toch zo, he. Anders, he, anders dan anders. Daarom niet abnormaal, maar het is toch al anders, he.*

Ge: *Maar ge moet daar toch speciaal niet over gaan lezen."*

Germaine is het niet eens met de idee dat 'aankomende' lesbiennes nood hebben aan informatie. Aan het einde van het interview wordt er nog op teruggekomen.

H: *Gij zijt dus nooit zo echt van, dat ge zegt van "Ik ben in de boeken gevlogen en beginnen lezen over lesbisch zijn" ?*

Gr: *Ik ben geen boekenwurm, ik lees niet graag.*

Ge: *We zijn ook niet speciaal boeken gaan kopen. Bij X [organisatie] hebben ze een bibliotheek, he, uitsluitend van die werken. Nee, ik ga die niet kopen.*

H: *Ja.*

Ge: *Ik ken dat, ik moet dat niet lezen. Dat is voor hetero's eigenlijk bedoeld, zij moeten het leren kennen, wij kennen dat allemaal.*

H: *Haha.*

Ge: *Dat is toch zo.*

H: *Ja.*

Ge: *Wij moeten niet naar die filmen gaan kijken, want wij kennen dat.*

Gr: *Mm. 't Kan schoon zijn, he.*

Ge: *'t Kan schoon zijn, maar in principe, wij dat, dat leven, dat is eigenlijk meer de bedoeling voor hetero 's volgens mij.*

H: *Ja.*

Ge: *Ik zal dus ook niet gemakkelijk naar een film gaan kijken. Ik ben een paar keer naar X geweest voor, eh, die filmen te zien, (en ben ik niet meer gegaan,) dat interesseert mij niet."*

Wanneer Greet zegt dat films over lesbiennes wel "schoon" kunnen zijn, onderschrijft ze impliciet de identificatiedoelstelling van de subcultuur. Germaine erkent die niet en beklemtoont enkel de emancipatiedoelstelling. Er moet niet zo zeer 'naar binnen' gewerkt worden, maar 'naar buiten'. Informatie over homosexualiteit zou dan ook veel meer onder heterosexuelen verspreid moeten worden. Dat is overigens ook haar motivatie om zich te laten interviewen.

Vertrouwd zijn met de subcultuur is geen synoniem voor het 'overnemen' van bepaalde antwoorden. De subcultuur vormt dan enkel de context, of beter, één van de contexten, waarin het individu actief betekenis geeft (Ponse, 1978: 158-168;

Schreurs, 1986: 27). In die zin zijn er wel sporen van terug te vinden in de zelfbeelden, maar het kan ook gaan om eigen antwoorden op de subculturele thema's. Het gedachtengoed kennen impliceert immers niet dat men het ermee eens is. Het is niet mijn bedoeling om via het presenteren van deze interviewcitaten, een oordeel uit te spreken over het milieu. Er wordt enkel verschil in zelfbeelden aangetoond. De subcultuur is op zich verre van homogeen en wordt bovendien nooit zomaar 'geslikt', maar 'geïnterpreteerd'. Ze vormt trouwens lang niet de enige achtergrond bij zelfbeelden. Vaak speelt ze slechts een beperkte, of zelfs helemaal geen rol.

2.4. Jane

Niet alle lesbiennes zijn vertrouwd met de subcultuur. In de onderzoeksgroep is die categorie echter ondervertegenwoordigd. Jane is weinig betrokken op de subcultuur. Ze heeft geen lesbische vriendinnen, is enkel geabonneerd op een aantal tijdschriften en is alleen aangesloten bij een homo- en lesbienneorganisatie die zuiver gericht is op ontspanning. Verder gaat ze zelden uit. Bij de weinige contacten die ze heeft binnen het milieu, gaat het dus niet om plaatsen waar reflectie gestimuleerd wordt, zoals dat bijvoorbeeld wel in praatgroepen gebeurt. Het is mogelijk dat Jane nog het meest indirect in contact komt met de subcultuur, via haar vriendin en haar homoseksuele broer. Jane is tweeënveertig. Ze heeft drie kinderen uit haar tweede huwelijk en is weduwe. Nu woont ze samen met haar vriendin. Haar broer is eenentwintig en woont bij hen in. Jane is huisvrouw. Ze heeft geen hoger secundair onderwijs gevolgd. De vragen lagen haar niet. Ze ging er slechts kort op in. Jane haalt echter spontaan thema's aan die haar wel bezig houden en vertelt daar ook vlot over. Ze komt in de loop van het interview verschillende keren op die thema's terug. Die fragmenten worden hier besproken.

2.4.1. Een 'echte' lesbienne?

Jane begint met te vertellen dat het haar zo stoort dat iedereen die ook maar ergens afwijkt van 'de regel', zo gemakkelijk veroordeeld wordt.

"J(ane): (...) Maar 't is, 't gaat over dus 'graag zien', he, want mijn vriendin die is nooit getrouwd geweest, die heeft wel een ondertrouw gedaan, maar verder is die niet geraakt. Van haar begrijpen ze dat nog beter dan van mij.

H: Hoe bedoelt ge ?

J: Omdat zij niet gehuwd is geweest. Dus in sommige mensen hun ogen ben ik bijvoorbeeld niet helemaal lesbisch of, of, euh, dan denken ze: "Ja, hoe kan dat ?", en, en... Maar ja, men weet niet wat dat er binnen een huwelijk gebeurt. Omdat ik drie kinderen heb, dat wilt niet zeggen dat mijn huwelijk perfect was en op seksueel gebied, dat was, dat was niet goed, maar ja, voor de wereld is alles OK, he."

Hier geeft Jane al onmiddellijk een thema aan dat voor haar heel belangrijk is. Mensen uit haar omgeving hebben haar lesbisch zijn in vraag gesteld, omdat ze

vroeger gehuwd geweest is. Later haalt ze een anecdote aan die moet aantonen dat ze wel 'echt' lesbisch is, ondanks het feit dat ze gehuwd geweest is.

"J: *Als ik euh, vijftien, zestien jaar was, dan werkte ik als verkoopster en, ja, met vijf, zes meisjes en daar was een meisje bij en bevriend, bevriend, en op een dag we hadden samen een dag vrij, want wij werkten ook de zaterdag, zegt ze: "Wat doet ge morgen ?", ik zeg: "Oh, niks speciaal", "Oh, ik kan misschien naar u komen en dan kunnen we, he, platen beluisteren en...", "Oh ja, dat is goed". En het kwam langs dat, ja, het kwam langs haar kant, dat zij mij ineens dus mijn arm vastnam en zei: "Ho, ik vind u een toffe, ge zijt zo lief", en ze kuste me en ik vond dat dus fantastisch. Maar dan achteraf maar eerst beginnen denken van: "Oeioei, wat zijn wij aan het doen. Oeioei, dat mag niet en dat kan niet, en, en...". Want van thuis uit weet ik ook van: "Ja, dat is vuil en vies". Dus ja, ge gaat dan daar niet... En dat is dan uiteengelopen met die vriendin en dan, dat was meer zo uit euh, ja, ik ben maar getrouwd, om, om, ja, "Iedereen doet dat", en, en, ja, "Dat is zo, man-vrouw", en, en... Maar dat heeft maar, spijtig genoeg, allez 'spijtig genoeg' (...), maar zeven maand geduurd, dat huwelijk. Dat euh, sexueel gebied euh, dat was nul, dat dat... En dan ben ik terug naar huis gegaan. Dus ik was dan negentien en dan, ja, tot mijn dertig."*

Jane vertelt hier dat ze eigenlijk al lesbisch was voor haar eerste huwelijk en dat ze enkel getrouwd is onder invloed van sociale druk, niet vanuit een eigen verlangen. De argumentatie die ze opbouwt om aan te tonen dat ze een 'echte' lesbienne is, is eigenlijk een voorbeeld van wat Ponsé 'biografische reconstructie' noemt. Bepaalde elementen uit het verleden worden beklemtoond, andere geminimaliseerd, zodat het heden als consistent met het verleden kan worden beschouwd (1978: 158). Dat gebeurt frequent in de voortdurende herdefiniëring van zelfbeelden en is zeker niet gebonden aan een subculturele achtergrond. Het gaat hier dan ook niet om een reconstructie volgens de 'gay trajectory', maar volgens de essentialistische opvatting over identiteit (cf. supra). Die geldt zowel binnen als buiten de subcultuur (Ponsé, 1978: 55,169). Volgens die opvatting is iemand ofwel homoseksueel, ofwel heteroseksueel. Het gaat dan om een wezenlijk kenmerk dat iemand levenslang meedraagt. Deze opvatting sluit de idee van een 'grijze zone' niet uit, maar Jane is niet zo'n voorstandster van de bisexuele 'tussenoplossing'. Bisexualiteit bestempelt ze als "niet weten wat ge wilt", en vindt ze moreel niet erg hoogstaand.

Waarom ze zoveel jaren, terwijl ze wel lesbisch was, er niet naar geleefd heeft, verklaart Jane enerzijds vanuit het negatieve morele oordeel over homosexualiteit dat ze in haar opvoeding had meegekregen, en anderzijds vanuit het gebrek aan identificatiemogelijkheden.

"J: *Maar ik ben nooit in die, nooit terechtgekomen in die, zo'n homobar of, of, in dat milieu. Want ik dacht ook: "Ja, ik ben de enigste", omdat ge niemand niet kende. En dan achteraf natuurlijk als ge dan terecht komt, dan denkt ge: "Amal". Ge gaat zo naar een fuif: "Ho... Zijn die allemaal anders?". Allez, dat is niet te geloven."*

Het veranderde pas na het overlijden van haar tweede man. Jane kwam opnieuw alleen te staan en vroeg zich af hoe het verder moest.

"J: *Ja. En dan in het begin, euh, ik ben dus weduwe, euh... In het begin dacht ik: "Ja, euh, ik ben toch nog jong voor euh, alleen te blijven". En dat kwam zo gelijk, ja, een film van: "Ja maar, toch wil ik niet meer herbeginnen met een man". Dan ineens, ja, had ik er genoeg van gekregen, waarschijnlijk."*

Jane vertelt dat ze verliefd werd op een vrouw. Ze is dan op zoek gegaan naar een vrouw als partner. In eerste instantie deed ze dat via advertenties. Die waren niet echt efficiënt, omdat veel heterovrouwen ze verkeerd begrepen, maar ze kwam er wel door in contact met andere lesbiennes, en via hen kwam ze in het milieu terecht.

"J: *En daar kwamen dan ook ander meisjes euh, op af, op die advertenties en dan zo ben ik euh, ja, hier in (de stad) in een lesbische kroeg beland. Maar dan heb ik mijn ogen open gedaan, want ik dacht dat dat alleen dus onder de hetero's bestond, zo van het ene lief naar het andere lopen en ja, in dat homowereldje is dat ook, zo. En dan dacht ik: "Hier kom ik toch nooit niet meer terug", allez, dat stond mij niet aan. Omdat ik ook wil euh...*

Marc: *Monogaam...* [De broer van Jane was op dit moment in de kamer. Hij luisterde wel mee, maar heeft zich verder niet in het gesprek gemengd.]

J: *Monogaam ja, verkies. En euh, ja, gelukkig ben ik euh, op deze vriendin van mij gebotst. (...) Ik ben blij dat ik zo ben. Ik heb wel spijt dat ik het geen twintig jaar vroeger, euh, ja, in feite geweten en, en, want dan had ik nooit, nooit terug euh, terug gehuwd. Want ik heb drie keer dus geprobeerd he, eerst dat huwelijk, dan nog eens een jaar samengewoond, en, en, ja..."*

Jane hecht veel belang aan monogamie. Vanuit dat moreel standpunt, heeft zij kritiek op het milieu. Later blijkt dat ze monogamie als moreel criterium hanteert. Zij zijn een 'fatsocnlijk' gezin. Dat het om twee vrouwen gaat, zou geen rol mogen spelen. Daarvoor zouden ze niet veroordeeld mogen worden. Dit is één van de thema's waar Jane steeds op terugkomt.

Het zich realiseren dat ze zich aangetrokken voelde tot een vrouw vormde voor Jane het eigenlijke keerpunt. Ze ziet het als het begin van een 'bewustwording'. Lesbisch zijn is volgens haar geen keuze. Jane stelde zich wel de vraag naar de oorzaak. Eerder in het interview was al ter sprake gekomen dat ze dacht dat homosexualiteit erfelijk was. Ze komt er dan op terug.

"J: *En euh, ja, ik ben daar wel euh, allemaal benieuwd euh, maar ik stelde mij dan ook de vraag in het begin, van: "Hoe komt dat? Hoe komt dat?" En, ja... Ik denk dat dat, dat dat ook altijd, ja, ge zijt, dat ge daar mee geboren zijt, dat ge dat niet kunt, niet kunt worden, he. Want ik lees ook dikwijls over mensen dat zeggen, van euh: "Chot, mijne zoon is bevriend met een homo. Straks wordt hij ook nog zo." Maar ge kunt niet iemand zo...*

H: *Ge kunt dat niet veranderen...*

J: *Dat is een gevoel en, en...*

H: *Jaja..."*

Dat Jane zich de vraag stelde hoe het komt dat iemand homoseksueel is, hangt voor een deel samen de vragen die er gesteld werden door de mensen uit haar omgeving.

"J: *Ja. Ja, ik kan wel ergens, aannemen dat de mensen dat niet, allez niet, (...) gelijk die meneer ook dat zei: "Denkt ge niet dat dat komt, omdat ge tegen-slag hebt gehad in uw huwelijk?" Dat ge dan ineens lesbisch wordt, dat is... Bij de ene zal dat vroeg komen en bij de andere laat, want mijn broer heeft ook nog geprobeerd van euh, zijn stiefmama was ertegen, dus hij is buitengevlogen, en dan, heeft hij nog eens, want, 'wij hebben hem zo gemaakt. Wij hebben mijn broer... Omdat hij hier dus kwam, hebben wij...' Euh... Dan heeft hij nog geprobeerd voor zijn stiefmama plezier te doen van een meisje, maar hij zei: "Ik kan niet. Dat gevoel is er niet".*

H: *Nee. Ge forceert u helemaal he.*

J: *Ja."*

Wanneer er over de familie wordt gesproken, komt de idee van erfelijkheid opnieuw ter sprake. Homosexualiteit zit volgens Jane 'in de familie'. Ze vindt hier argumenten om haar stelling te staven.

"J: *... En die tante die, die verdenk ik ook dus van euh, die is zo mannelijk, he, allez, die manieren van doen. Maar ja, ze is gehuwd en ze heeft kinderen en, en, ik zeg van vroeger kunt ge dat niet terugzien, he, van, want in de familie zijn twee tante nonnen. Dus ja, wat moest ge vroeger doen? Ge kon daar over, veertig jaar terug, ja... En, en... Ja, dan, en ge kont nu bijvoorbeeld niet euh, met een man samenleven, ja dan was de enigste oplossing, want als ge dan thuisbleeft, en ge zijt al dertig als meisje, dan zeggen ze: "Amai, daar zal wel iets euh, zijn". Ze woont nog niet samen, ze huwt nog niet. Dus ja, dat is de oplossing dan, he."*

Via de idee van erfelijkheid kan Jane de beschuldiging dat zij haar broer 'besmet' zou hebben weerleggen. Als homosexualiteit erfelijk zou zijn, kan zij hem immers niet 'besmet' hebben. Het vormt wel een verklaring waarom ze beide homoseksueel zijn. Erfelijke kenmerken kunnen bovendien niet als moreel verwerpelijk beschouwd worden. De veronderstelling dat ze lesbisch is geworden als reactie op ervaringen binnen haar huwelijk wordt met deze stelling eveneens ontkend. Als Jane lesbisch is van bij haar geboorte, kan er niet getwijfeld worden aan haar 'echtheid'. De idee dat homosexualiteit erfelijk zou zijn, is vrij recent opnieuw opgedoken in de media, onder andere in besprekingen van gen-onderzoek. Eigenlijk dateert die hernieuwde aandacht van na de interviews (1991). Toen klonk deze verklaring vrij onbekend. Geen enkele andere respondente bracht ze ter sprake. Voor Jane is het een perfecte weerlegging van de twijfels van mensen uit haar omgeving en van de beschuldigingen van de tweede vrouw van haar vader.

2.4.2. Een goede moeder?

Jane werd ook zwaar aangevallen door haar schoonouders.

- "J: (...) Ja, in het begin had ik het er lastig mee. Allez, het was alles samen, hé. Want ik moest dat nog allemaal goed verwerken en die zaten mij constant, constant van euh, "Ik ga u voor de rechter en u..." , oh, bang, bang...
- H: Ahja, dat was voor uw kinderen...
- J: Ja. Amai, in het begin was dat... En dan euh van alle vieze dingetjes op het antwoordapparaat, als ik dan weg was en ik kwam dan terug van de school, ik zag dat lichtje pinken, ik dacht: "Oh, het is niet waar, he". Ja, dan begon mijn dag al slecht, he. Van euh: "Gij vuile lesbische hoer".
- H: Van uw schoonfamilie ?
- J: Ja. Dat is nu drie jaar geleden, he.
- H: En dat komt dan op een moment dat ge het zelf hard hebt ?
- J: "En pas op dat de kinderen gene aids krijgen van u en..." Allez oh, dat was... Allez, dan zat ik dus met mijn handen in mijn haar, he. Maar ik heb dan chance, want ik heb een goede vriendin. 'Chance', allez, veel steun gehad van euh... Want ik zag dan direct van... Ja, die kinderen die zijn voor mij euh, euh... Allez, ik vond dat toch. Ik zou niet, want ik snap dikwijls die moeders niet dat ook in hetero-huwelijken, he, dat ze hun kinderen bij hun man laten. Allez... En dat ik, dat ik euh - allez, op den duur moet ik er nog gaan mee lachen - dat ik euh, ziek, ziek, ziek, ziek was.
- H: Ja .
- J: ... Ik euh, ja, ik ben heel, ik ben heel gelukkig, ik kan het niet anders uitdrukken. De kinderen zijn goed. En de kinderen leren goed en, en... Nee, ik vind dat we een tof gezin zijn."

Jane komt er in de loop van het interview herhaaldelijk op terug dat ze een goede moeder is en dat haar kinderen voor haar heel belangrijk zijn. In het begin van haar verhaal vertelt ze hoe ze onmiddellijk naar een advocaat stapte om te vragen of haar kinderen van haar konden worden afgenomen. Zij zou liever geen relatie aangaan dan dat risico te lopen. Aan het eind van het interview blijkt dat haar kwaliteiten als moeder zwaar in vraag werden gesteld door haar schoonouders. Dat deel van haar zelfbeeld draagt er alle sporen van van 'in de verdediging' gevormd te zijn. Jane beklemt toont dat ze een echte lesbienne is én een goede moeder.

Jane komt er steeds op terug dat ze een behoorlijke moraal heeft, een echte lesbienne is, en een goede moeder. Op deze punten werd ze in vraag gesteld. De beschuldiging dat zij haar broer 'besmet' zou hebben en de veronderstelling dat ze lesbisch is geworden als reactie op ervaringen binnen haar huwelijk, vormen grotendeels de achtergrond waartegen haar zelfbeeld vorm heeft gekregen. Jane reageert ertegen, maar het zijn wel belangrijke thema's geworden in haar reflectie.

Al bij al zitten er in Janes verhaal maar weinig verwijzingen naar de subcultuur. De achtergrond van haar zelfbeeld ligt grotendeels in de interacties met haar onmiddellijke omgeving, en de subcultuur maakt daar blijkbaar nauwelijks deel van uit. De vragen

die er door vrienden en familieleden aan haar werden gesteld, bepalen de thema's die voor haar centraal staan. Die komen niet overeen met de thema's uit de subcultuur. Met Jane zijn we eigenlijk nog niet aan het extreem van geïsoleerdheid beland op het continuüm van betrokkenheid op de subcultuur. Er werden geen respondenten gevonden die zich aan die pool zelf situeren. Nochtans is er wel een tendens vast te stellen. Naarmate de betrokkenheid op de subcultuur kleiner wordt, worden de verhalen steeds 'individueel', of 'unieker'. Ze bevatten nog weinig of geen verwijzingen naar de subcultuur en verwijzen meer naar de eigen omgeving als achtergrond.

3. OVEREENKOMSTEN EN VERSCHILLEN IN ZELF-BEELDEN: BESLUIT

In onderzoek naar homosexualiteit heeft de vraag naar identiteitsvorming vaak centraal gestaan. Aan de basis hiervan lag de vraag hoe iemand na gesocialiseerd te zijn tot heteroseksueel, tot een herdefiniëring van zichzelf komt. Op basis van onderzoek naar overeenkomsten in zelfbeelden, werden er identificatiepatronen geschetst. Bij de respondenten uit dit onderzoek waren er inderdaad zelfbeelden terug te vinden die overeenkomsten vertoonden met deze modellen. Het ging echter telkens om vrouwen die vrij sterk betrokken waren op de subcultuur. Het is belangrijk de relativiteit van deze modellen in te zien. De onderzoeken waarop ze gebaseerd zijn, werden immers gedaan op een welbepaalde plaats en tijd, bij een bepaalde categorie van respondenten (Schuyf, 1992: 87-88). Omwille van de moeilijkheid in dit soort onderzoek om respondenten op te sporen, gaat het meestal om mensen die sterk betrokken zijn op de subcultuur (Vincke, 1988: 435-436; 444). De modellen hebben dus ten eerste maar een zeer specifieke geldigheid. Ze expliciteren wat er op een bepaald ogenblik leeft in de subcultuur. Wanneer er onderzoek wordt verricht bij vrouwen die minder sterk betrokken zijn op de subcultuur, wordt er een veel sterkere variatie vastgesteld (cf. Schreurs, 1986: 60). Ten tweede kunnen onderzoekers vaststellen dat wetenschappelijke werken over homosexualiteit zelf een deel gaan uitmaken van de subcultuur. Ze gaan op zich een achtergrond vormen bij zelfbeelden. Als explicaties van de subcultuur, die gelezen worden, versterken ze die cultuur. Ze kunnen ook nieuwe elementen aanbrengen. In die zin is het te begrijpen dat in het huidige homo-onderzoek vaak constructionistische uitgangspunten terug te vinden zijn. Geïnspireerd door Foucault, wordt er vaak beklemtoond dat de verschillende identiteiten 'constructies' zijn van (onder andere) de moderne wetenschap. Vanuit deze invalshoek is er ook ruimte voor een historische dimensie. Een cultuur maakt immers evoluties door en zelfbeelden zullen in zekere zin mee evolueren (Caplan, 1987: 3-10). In het constructionisme wordt er echter vaak abstractie gemaakt van de concrete betekenisgeving. Zo gaat Kitzinger via een Q-analyse, een variëteit van factoranalyse, op zoek naar persoonlijkheidstypes. Individuele verschillen vallen op die manier natuurlijk buiten het gezichtsveld van de socioloog. Door te benadrukken dat identiteiten geen noodzakelijk karakter hebben, maar gezien kunnen worden als een selectie uit een reeks mogelijke sociale identiteiten (Weeks, 1987: 31), krijgen ze iets artificieels; ze worden op een niveau geplaatst dat het individu overstijgt. Zelfbeelden zijn echter noch een kwestie van noodzakelijke processen, noch (zuiver) een kwestie van selectie uit een bepaald

aanbod, maar van betekenisgeving. Wanneer zelfbeelden aldus benaderd worden als gethematiseerde levensverhalen, worden niet zozeer de overeenkomsten in de resultaten van het betekenisgeven beklemtoond, maar wordt de betekenisgeving zelf bestudeerd. Daarbij wordt er geen abstractie gemaakt van de inhoudelijke verschillen, maar wordt juist via het bestuderen daarvan, het proces van betekenisgeving onderzocht.

In dit artikel werd nagegaan in hoeverre deze betekenisgeving gebeurt tegen een subculturele achtergrond. Samengevat werd er via enkele interviews aangetoond dat wanneer er subculturele ideeën worden overgenomen in een zelfbeeld, het altijd gaat om eigen interpretaties daarvan. Wanneer een vrouw zich identificeert met het subculturele gedachtengoed, 'selecteert' ze niet integraal een identiteit. De subcultuur vormt immers enkel een context van betekenisgeving, maar is er geen substituu van. Vaak zijn overeenkomsten in interpretaties weinig 'inhoudelijk' en gaat het eerder om een aantal gemeenschappelijke thema's die bereflecteerd worden. De antwoorden hierop lopen nog sterk uiteen en hangen bovendien sterk samen met de eigen levenservaringen. Interacties buiten de subcultuur, in de eigen omgeving, blijven immers een cruciale rol spelen (cf. Schreurs, 1986: 27). Het zelfbeeld van een lesbienne zal hier altijd verwijzingen naar bevatten. De subcultuur heeft verder ook een historische dimensie. In die zin is het belangrijk om na te gaan wanneer iemand zich met de subculturele ideeën identificeert. Voor sommigen is dat een min of meer permanent proces; zij 'blijven op de hoogte' van recente ontwikkelingen. Meestal situeert reflectie zich echter in een welbepaalde periode. Er kan dan gesproken worden van 'generaties'. Die zijn niet zozeer af te bakenen op basis van de leeftijd; de periode waarin een vrouw zich lesbisch begon te noemen, speelt hier een grotere rol. Verder mag er ook niet vergeten worden dat 'de subcultuur' geen abstracte entiteit is. Wanneer lesbiennes ermee in contact komen, dan gebeurt dat in concrete interacties of via bepaalde boeken of tijdschriften. Interpretaties en interacties vallen echter niet altijd ten gunste van de subcultuur uit. Er bestaan immers gradaties in het zich kunnen terugvinden in het gedachtengoed. Het gebeurt dat een lesbienne er zich tegen afzet. Contact met de subcultuur houdt in dat iemand vertrouwd is met de subculturele thema's, maar impliceert geenszins dat men het eens is met deze ideeën. Tenslotte is het zo dat de subcultuur een te verwaarlozen rol speelt in de zelfbeelden van veel respondenten. Dat is evident wanneer vrouwen weinig of niet betrokken zijn op de subcultuur. De eigen omgeving domineert dan als achtergrond. De thema's uit het zelfbeeld verwijzen naar de eigen specifieke situatie. Deze verhalen bevatten nog weinig gemeenschappelijke ideeën. Blijkbaar levert de 'dominante' Vlaamse cultuur als enige gemeenschappelijke culturele achtergrond weinig overeenkomsten in zelfbeelden op. Gezien de manier waarop respondenten geselecteerd werden, is het te verwachten dat de vrouwen van de onderzoeksgroep over het algemeen meer betrokken zijn op de subcultuur dan de 'doorsnee' Vlaamse lesbienne. In die zin bestaan er in de heterogene onderzoeksgroep waarschijnlijk nog 'te veel' overeenkomsten in de zelfbeelden. Dit doet me besluiten dat 'de Vlaamse lesbiennes' een eerder heterogene categorie is.

VOETNOTEN

- (1) Hierbij wil ik de vrouwen die hebben meegewerkt aan het onderzoek nogmaals bedanken en ook mijn collega's voor hun inspirerende kritische opmerkingen.
- (2) Of het om een realiteit, een 'essentie' gaat, lijkt als filosofische kwestie, buiten de reikwijdte van dit artikel te vallen. Nochtans ligt deze kwestie aan de basis van een controverse in de homostudies. Volgens de ene visie hebben mensen in wezen een bepaalde identiteit en moeten ze die eventueel nog ontdekken en benoemen (essentialisme). De andere visie stelt dat de identiteit van mensen maar bestaat uit het 'verhaal' dat ze over zichzelf vertellen. Het verhaal construeert met andere woorden de identiteit (constructionisme). In het ene geval is homosexualiteit een wezenlijk kenmerk en zijn er in de loop van de geschiedenis altijd mensen geweest die zo waren, hoewel ze dat in vroegere tijden nog niet zo benoemden. In het andere geval is het homoseksueel zijn een specifieke identiteit die o.a. door de wetenschappen geconstrueerd werd in de moderne tijd (Plummer, 1992: 8, 10-11; 13-15; 22). De eerste opvatting zou vooral eind jaren zestig verdedigd zijn en dus 'ouder' zijn dan de tweede, die als een weerlegging van de eerste gezien zou kunnen worden (cf. Duyves, 1985: 335-345). Dit artikel is vanuit een constructionistisch uitgangspunt geschreven. Hiermee wordt de 'echtheid' van homoseksuele gevoelens niet ontkend. Evenmin houdt dit uitgangspunt een uitspraak in over hoe respondenten hun eigen lesbisch zijn begrijpen. De interviews zijn enkel geanalyseerd vanuit deze idee; enkel de interpretatieprocessen worden hier bestudeerd.
- (3) De (onbewuste) psychologische processen die in de vorming van zelfbeelden een al dan niet noodzakelijke rol zouden spelen, vormen een vaak behandeld onderwerp in onderzoek naar homosexualiteit (Kitzinger, 1987: 53-55; Schuyf, 1992: 86-88; Jennes, 1992: 66). Dat is echter niet wat er hier bedoeld wordt met 'achtergrond' van zelfbeelden.
- (4) De korte schets van de Vlaamse lesbische subcultuur is gedeeltelijk gebaseerd op de eigen ervaringen binnen het veld, bij het leggen van contacten; gedeeltelijk op informele gesprekken met lesbische vrouwen; gedeeltelijk op tijdschriften en literatuur over lesbianisme; en gedeeltelijk op de delen van de interviews die handelden over de contacten met de subcultuur. Hierbij konden verschillende visies met elkaar geconfronteerd worden, zodat het mogelijk was een genuanceerd beeld te krijgen.
- (5) De subcultuur is natuurlijk niet volledig onafhankelijk van de dominante cultuur. Subculturele ideeën ontstaan immers vaak als een antwoord op opvattingen uit die dominante cultuur. En omgekeerd kunnen visies uit de subcultuur algemeen ingang vinden. De relatie tussen de twee vormt echter niet het onderwerp van dit artikel.

-
- (6) Daarmee wordt bedoeld dat het niet noodzakelijk is om contacten te hebben binnen het lesbische milieu om de specifieke literatuur in handen te krijgen. Omgekeerd gebeurt het echter wel dat bepaalde werken 'gepromoot' worden binnen het milieu. Zo zijn er organisaties met een eigen bibliotheek en worden er literatuurlijsten gepubliceerd. Bij bepaalde activiteiten zijn er ook stands van gespecialiseerde boekhandels te vinden.
 - (7) "Lesbische zelfbeelden en hoe ze worden verduidelijkt ten opzichte van anderen." werd als licentiaatsthesis verdedigd in september 1992.
 - (8) In homo-onderzoek vormt het samenstellen van een enigszins representatieve onderzoeksgroep een constante moeilijkheid (Vincke, 1988: 444).
 - (9) Dat probleem stelde zich minder voor de self-'presentation'. Daar werd er wel een zekere verzadiging bereikt. Die vaststelling gaf trouwens op zich al aan dat de samenhang tussen zelfbeeld en 'self-presentation' minder sterk was dan verwacht (Van Hove, 1992: 59-61).
 - (10) Het interview gaat dan nog verder over de manier waarop Ines contacten heeft gezocht met andere lesbiennes en haar engagement in de homo- en lesbiennebeweging. Er worden ook nog andere aspecten van haar zelfbeeld besproken. Het zou ons echter te ver leiden, om dat nog allemaal te bespreken.
 - (11) Deze vrouw werd ook geïnterviewd, maar haar verhaal wordt hier niet uitgebreid behandeld.
 - (12) Het verband tussen subcultuur en zelfbeeld mag niet te eenzijdig gezien worden. De subcultuur kan een context vormen bij de vorming van een zelfbeeld, maar omgekeerd kan de manier waarop iemand zichzelf ziet een invloed hebben op de mate waarin de subcultuur als relevant wordt beschouwd. Verder onderzoek naar de interne verschillen binnen de subcultuur zou hier een licht kunnen werpen op preferenties voor bepaalde 'strekkingen'.
 - (13) Het gaat hier natuurlijk niet om rechtstreeks geobserveerde interacties, maar om de interpretaties ervan. De respondenten geven op die manier zelf aan welke interacties ze relevant vinden en welke de subjectieve betekenis ervan is.
 - (14) Hier is eigenlijk de invloed van de interviewsituatie waar te nemen. Zowel respondenten als interviewer geven immers een bepaalde 'self-presentation'. Verschillende respondenten benadrukten bijvoorbeeld dat lesbiennes geen 'sukkeltjes' waren. Germaine komt er verschillende keren op terug dat zij een gewoon leven leiden en geen problemen hebben. Aan het einde van het interview nuanceert ze dat, vooral onder invloed van de interactie met Greet. In vergelijking met haar heeft Germaine wel problemen gehad: ze heeft moeilijk-

heden gehad op school, heeft ooit haar werk verloren omwille van haar lesbisch zijn en krijgt regelmatig vervelende opmerkingen van collega's (Van Hove, 1992: 16-17). Eigenlijk kan een interview op zich beschouwd worden als een reflectief moment. Voor een respondente kan het een ervaring zijn die een invloed heeft op haar zelfbeeld. Op die manier zou er kunnen worden waargenomen hoe een zelfbeeld wordt 'bijgewerkt' en geherinterpreteerd in de loop van het interview. Bepaalde voorstanders van de biografische benadering stellen deze herinterpretatie zelfs als doel voorop (cf. Schütze, 1992: 190; Kelchtermans, 1993: 119-121).

BIBLIOGRAFIE

- ANGROSINO, Michael V. (1989), *Documents of Interaction*. Gainesville: University of Florida Press, IX + 116 pp.
- BERTAUX, Daniel (ed.) (1981), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. London: Sage, 307 pp.
- BERTAUX, Daniel (1981), 'Introduction', in: Bertaux, Daniel (ed.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, pp. 5-15.
- BERTAUX, Daniel (1981), 'From the Life-History Approach to the Transformation of Sociological Practice', in: Bertaux, Daniel (ed.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, pp. 29-45.
- CAPLAN, Pat (ed.) (1987), *The Cultural Construction of Sexuality*. London: Tavistock Publications, xi + 304 pp.
- CAPLAN, Pat (1987), 'Introduction', in: Caplan, Pat (ed.), *The Cultural Construction of Sexuality*, pp. 1-30.
- DUYVES, Mattias (1985), 'Bij de meerderjarigheid van homostudies: Nederlandse sociologen over homoseksualiteit 1965-1985', *Sociologische Gids, themanummer: Homostudies Sociologie en Sexualiteit*, 5-6, Amsterdam/Meppel: Boom, pp. 332-351.
- FARADAY, Annabel en Kenneth PLUMMER (1979), 'Doing Life Histories', *Sociological Review*, 27 (4), pp. 773-798.
- FISCHER, W. (1978), 'Struktur und Funktion erzählter Lebensgeschichten', in: Kohli, M. (ed.), *Soziologie des Lebenslauf*. Darmstadt: Luchterhand, pp. 311-336. Aangehaald door Kohli, Martin (1981).
- GAGNON, Nicole (1981), 'On the Analysis of Life Accounts', in: Bertaux, Daniel (ed.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, pp. 47-60.
- GLASER, Barney G. en Anselm L. STRAUSS (1967), *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine Publishing Company, X + 271 pp.
- GOFFMAN, Elving (1987(1959)), *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth: Penguin Books, 251 pp.
- HOVE, Hildegard VAN (1992), *Lesbische zelfbeelden en hoe ze worden verduidelijkt ten opzichte van anderen*. Diss. Lic. Sociologie, K.U. Leuven, 167 pp.

- JENNESS, Valerie (1992), 'Coming Out: Lesbian Identities and the Categorization Problem', in: Plummer, Ken (ed.), *Modern Homosexualities. Fragments of Lesbian and Gay Experience*, pp. 65-74.
- KELCHTERMANS, Geert (1993), *De professionele ontwikkeling van leerkrachten basisonderwijs vanuit het biografisch perspectief*. Diss. Doc. Pedagogische Wetenschappen, K.U.Leuven, 403 pp.
- KITZINGER, Celia (1987), *The Social Construction of Lesbianism*. London: Sage Publications, x + 230 pp.
- KOHLI, Martin (1981), 'Biography: account, text, method', in: Bertaux, Daniel (ed.) *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, pp. 61-75.
- LEWIS, Sasha Gregory (1982), *Zondagsvrouwen. Een openhartig boek van en over lesbische vrouwen en hun strijd om erkenning*. Antwerpen: Veen, 224 pp.
- PLUMMER, Ken (ed.) (1992), *Modern Homosexualities. Fragments of Lesbian and Gay Experience*. London: Routledge, xix + 281 pp.
- PLUMMER, Ken (1992), 'Speaking Its Name: Inventing a Lesbian and Gay Studies', in: Plummer, Ken (ed.), *Modern Homosexualities. Fragments of Lesbian and Gay Experience*, pp. 3-25.
- PONSE, Barbara (1978), *Identities in the Lesbian World. The Social Construction of Self*. London: Greenwood Press, 226 pp.
- SCHNEIDER, David J. (1981), 'Tactical Self-Presentations: Toward a Broader Conception', in: Tedeschi, James T. (ed.), *Impression Management Theory and Social Psychological Research*, pp. 23-40.
- SCHREURS, Karlein (1986), *Het is maar hoe je het bekijkt*. Utrecht: Interfacultaire Werkgroep Homostudies, 148 pp.
- SCHÜTZE, Fritz (1992), 'Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and Their Biographical Implications (part 1)', *International Sociology*, 7 (2), pp. 187-208.
- SCHUYF, Judith (1992), "'Opeens wist ik, verrek, ik ben lesbisch!" Oral history en de geschiedschrijving van lesbische vrouwen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 19 (2), pp. 85-99.
- TEDESCHI, James T. (ed.) (1981), *Impression Management Theory and Social Psychological Research*. London: Academic Press, xix + 369 pp.
- THOMAS, William I. en ZNANIECKI, Florian (s.d.), *The Polish Peasant in Europe and America*. New York: Dover Publications, 2 delen, 2250 pp.
- VANCOILLIE, Joeri (1993), 'Hoe is het woord 'samenleving' mogelijk? Korte gedachtengangen over dialectiek en cognitieve handelingscompetentie', *Tijdschrift voor Sociologie*, 14 (2), pp. 131-161.
- VINCKE, e.a. (1988), 'De invloed van het homoseksuele netwerk op de gebruikte seksuele technieken. Een onderzoeksnota', *Tijdschrift voor sociologie*, 9 (3), pp. 431-446.
- WEEKS, Jeffrey (1987), 'Questions of identity', in: Caplan, Pat (ed.), *The Cultural Construction of Sexuality*, pp. 31-51.

